

Хмельницький національний університет
 Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
 Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

Рівень вищої освіти

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ
 СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ**

Назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр 21045

номер ІНП

Виконав(ла): здобувач(ка) 4 курсу, група ПП-20-1

Підпис

Наталія КУЛИК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Підпис

Зінаїда АНТОНОВА

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки
 доктор психологічних наук, професор

Підпис

Таїсія КОМАР

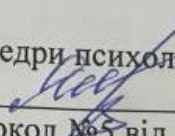
Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

10 серпня 2024 р.

Хмельницький, 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки
Освітній рівень Перший (бакалаврський)
Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Освітньо-професійна програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри психології та педагогіки

Таїсія КОМАР
протокол №5 від 14 грудня 2023 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ДИПЛОМНУ РОБОТУ Наталія КУЛИК

Ім'я, ПРИЗВИЩЕ здобувача

1. Тема кваліфікаційної дипломної роботи: «ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ».

Керівник кваліфікаційної дипломної роботи: Антонова Зінаїда Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент.

2. Затверджено наказом ректора університету від 15 лютого 2024 р. № 8

3. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 10 червня 2024 р.

4. Вихідні дані до роботи: у роботі були використані наступні діагностичні методики: методика І. Юсупова «Схильності до емпатії», анкета "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії", тест «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» за методикою Е. Шафера, у модифікації З. Матейчика і П. Ржичана.

5. Зміст кваліфікаційної дипломної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1. Теоретичний аналіз проблеми розвитку емпатії у старшокласників, 1.1. Сутність поняття емпатії, 1.2. Особливості формування емпатії у підлітковому віці, 1.3. Вплив засобів виховання сім'ї на розвиток емпатії у підлітків, висновки до розділу, розділ 2. Експериментальне дослідження залежності розвитку емпатії у старшокласників від засобів виховання батьків, 2.1. Опис бази дослідження, організація та проведення дослідження, 2.2 Аналіз отриманих результатів практичного дослідження та їх наукове обґрунтування, 2.3 Розробка рекомендацій щодо вибору засобів виховання родини з метою сприяння розвитку емпатії у підлітків, висновки до розділу, висновки, перелік джерел посилання, додатки, додаток А «Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії»

Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень): 3 таблиці, 9 рисунків.

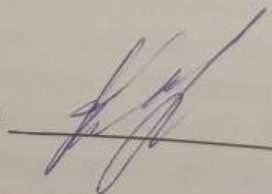
6. Консультанти розділів кваліфікаційної дипломної роботи

Дата видачі завдання: 14 грудня 2023 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної дипломної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 01.10. 2023 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 01.12. 2023 р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.02. 2024 р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.03. 2024 р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.04. 2024 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 01.05. 2024 р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.06. 2024 р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної дипломної роботи.	<u>20</u> травня 2024 р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної дипломної роботи (відповідно графіку)	<u>18</u> червня 2024 р.	виконано

Здобувач



Наталія КУЛИК

Керівник роботи



Зінаїда АНТОНОВА

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ»

Здобувач: Наталія КУЛИК

Керівник: Антонова Зінаїда Олександрівна

Кваліфікаційна дипломна робота включає 61 сторінку, 3 таблиці, 9 рисунків, 1 додаток. Перелік джерел посилання складає 45 найменувань.

Ключові слова: емпатія, підлітки, розвиток емпатії, виховання, засоби виховання.

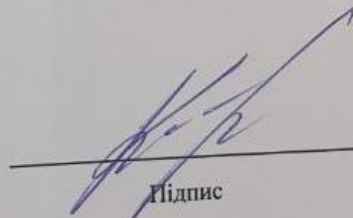
Об'єкт дослідження - розвиток емпатії особистості.

Предмет дослідження - здатність до емпатії у старшокласників та її розвиток засобами виховання батьків.

Психологічні аспекти рівня розвитку емпатії у старшокласників та їх залежність від установок і методів виховання батьків мають велике практичне значення для навчальних закладів, сімей та суспільства в цілому.

Одержані результати можуть бути використані у безпосередній роботі практичних психологів та педагогів закладів загальної середньої освіти.

Дипломник



Підпис

Наталія КУЛИК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту: 10 червня 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У СТАРШОКЛАСНИКІВ	11
1.1. Сутність поняття емпатії	11
1.2. Особливості формування емпатії у підлітковому віці	18
1.3. Вплив засобів виховання сім'ї на розвиток емпатії у підлітків	22
Висновки до розділу	29
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ВІД ЗАСОБІВ ВИХОВАННЯ БАТЬКІВ	32
2.1. Опис бази дослідження, організація та проведення дослідження	32
2.2 Аналіз отриманих результатів практичного дослідження та їх наукове обґрунтування	36
2.3 Розробка рекомендацій щодо вибору засобів виховання родини з метою сприяння розвитку емпатії у підлітків	46
Висновки до розділу	50
ВИСНОВКИ	53
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	56
ДОДАТКИ	61

ВСТУП

Актуальність теми. Значущість емоційних взаємин між людьми робить їх об'єктом особливої уваги з боку різних галузей науки. Традиційно література, мистецтво та наше щоденне життя тісно пов'язані зі співчуттям, здатністю розуміти інших людей та співпереживати їхнім проблемам. У психології ці ключові здібності людини часто описуються терміном "емпатія". Питання емпатії стає все більш актуальним у сучасній психології, оскільки воно пов'язане як з глобальними тенденціями гуманізації суспільства, так і з політичною та економічною ситуацією в Україні.

У наш час, коли військове вторгнення в державі призводить до сотні смертей, політична та економічна нестабільність, масове переміщення біженців, а також повернення тисяч бійців, яким потрібна реабілітація для відновлення звичайного життя, питання емпатії, тобто здатності людини поставити себе на місце іншого, відчутти його емоції та переживання, виявити співчуття, стає одним із найбільш актуальних у сучасній психологічній науці.

Емпатія є свідомим, цілеспрямованим співпереживанням емоційного стану свого співрозмовника. Вона представляє собою розуміння відносин, почуттів та психічних станів іншої людини через співпереживання. Це здатність на деякий час забути про себе і уявити себе як когось іншого. Зазвичай діапазон емпатії дуже широкий. Від реакції на емоцію до повного занурення в чуттєвий світ співрозмовника [31].

У сучасному світі існує значна кількість вітчизняної та зарубіжної літератури, в якій так чи інакше висвітлюється тема емпатії. Проте, не дивлячись на це, у представників різних психологічних шкіл можуть бути відмінності в підходах до цього поняття.

Різні аспекти розвитку емпатії особистості висвітлювалися у працях відомих вітчизняних психологів та педагогів, які стали методологічним та теоретичним підґрунтям багатьох досліджень цієї проблеми. Низка досліджень була присвячена окремим аспектам розвитку емпатії та її

компонентів, співвідношенню емпатії та моральності. Серед зарубіжних авторів, які вивчали емпатію, можна зазначити таких, як З. Фрейд, К. Мерфі, Т. Ліппс, М. Хоффман, У. Мак-Дауголл, Ф. Олпорт, В. Штерн, Е. Стотланд, Е. Кліффорд, Десіті Дж., Е. Тігченер (який вперше ввів в психологію термін «емпатія»)[8;38;39;40;41;42] та багато інших. Серед українських діячів: Катерина Олександрівна Абульханова-Славська - відома психологиня, яка досліджувала різні аспекти емпатії та міжособистісних взаємодій; Олександр Володимирович Запорожець - український психолог та педагог, чий дослідження зосереджені на психологічних аспектах спілкування, включаючи емпатію; Галина Степанівна Костюк - вчений, яка присвятила свої дослідження питанням емпатії та міжособистісних взаємодій; Михайло Йосипович Боришевський - відомий психолог та педагог, який досліджував психологію спілкування та міжособистісних взаємодій; Сергій Дмитрович Максименко - український психолог, який також займався дослідженням емпатії та міжособистісних взаємодій. Наталія Іванівна Непомняща - вчена, яка проводить дослідження у галузі соціальної психології та міжособистісних відносин, зокрема з емпатії та співчуття; Тетяна Петрівна Гаврилова - психолог, яка спеціалізується на вивченні емпатії та її впливу на соціальні взаємодії та міжособистісні відносини; Світлана Борисівна Борисенко - психолог, чий дослідження включають вивчення емпатії та її роль у розвитку міжособистісних навичок та соціальної взаємодії [20;21;23].

Існують професії, де важлива емпатія та без неї важко уявити успішне виконання роботи. Це передусім ті професії, які пов'язані з активним спілкуванням: медичні працівники, педагоги, вихователі, психологи, соціальні працівники та інші. Здатність до емпатії допомагає і в мистецтві: художникам - виразити свої думки на полотні, акторам - відчувати та втілити образ, письменникам – передавати стани та характери героїв. І для кожної людини у повсякденному житті емпатія також має велике значення - вона дозволяє відчувати внутрішній стан іншої людини, краще зрозуміти її, підвищити цілісність спілкування. Розуміння та співпереживання почуттів

співрозмовника допомагає побудувати довгострокові, міцні взаємини, легше знаходити спільну мову в будь-яких ситуаціях, чи то в роботі, в навчанні, у особистих стосунках чи в побуті. Вміння розуміти та співпереживати іншим - це основа продуктивного спілкування. Одним з головних чинників впливу і навчання емпатії є сім'я. Сфера сімейного життя є основним підґрунтям для емпатії. Співчуття, співпереживання і вираження емоцій між батьками відтворюється дитиною впродовж життя. Зважаючи на усі вище викладенні важливості присутності емпатії в житті особистості важливу роль потрібно відвести батькам. Їх задіяності у формуванні чуттєвої сторони дитини.

Об'єкт дослідження - розвиток емпатії особистості.

Предмет дослідження - здатність до емпатії у старшокласників та її розвиток засобами виховання батьків.

Мета дослідження: полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні здатності до емпатії у старшокласників і з'ясуванні питання про те, чи впливають засоби виховного впливу батьків на розвиток у старшокласників здатності до емпатії та розробити рекомендації, які допоможуть розвивати відчуття емпатії у підлітків.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати наукову літературу з розвитку емпатії особистості.
2. Охарактеризувати вплив засобів виховання сім'ї на розвиток емпатії у підлітків.
3. Дослідити залежність розвитку емпатії у старшокласників від засобів виховання батьків.
4. Розробити рекомендації щодо вибору засобів виховання родини з метою сприяння розвитку емпатії у підлітків.

Відповідно до встановленої мети та об'єкту дослідження була висунута **гіпотеза:** розвиток емпатії у старшокласників покращується за умови активного використання позитивних засобів сімейного виховання, таких як позитивний інтерес, близькість, традиції та комунікація, тоді як негативні

стилі виховання, такі як ворожість та непослідовність, мають зворотний вплив на розвиток емпатії.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження.

- Теоретичні методи: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, класифікація, систематизація та узагальнення отриманої інформації.
- Емпіричні методи дослідження: діагностування учнів старших класів на предмет вивчення здатності до емпатії, дослідження засобів, установок і методів виховання батьків.
- Статистичні методи: обрахування, метод ранжування та шкалювання, порівняння, методика математичної статистики.

До набору психодіагностичного інструментарію увійшли методики: методика І. Юсупова «Схильності до емпатії», анкета "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії", тест «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» за методикою Е. Шафера, у модифікації З. Матейчика і П. Ржичана.

В роботі зі статистичної обробки отриманих результатів використовувалися: розподіл відповідей за кожним критерієм чи категорією респондентів. При обробці отриманих результатів в емпіричному дослідженні методами математичної статистики використали пакет програм STATISTICA для Windows і Microsoft Excel.

Практичне значення роботи. Психологічні аспекти рівня розвитку емпатії у старшокласників та їх залежність від установок і методів виховання батьків мають велике практичне значення для навчальних закладів, сімей та суспільства в цілому.

1. Управління динамікою розвитку учнів у класі. Розуміння рівня емпатії учнів допомагає вчителям створити сприятливу атмосферу в класі, підтримувати взаєморозуміння та розвивати навички співпраці.

2. Професійна підготовка педагогів. Дослідження психологічних аспектів емпатії може включатися до програми професійної підготовки вчителів, щоб вони могли краще розуміти потреби та емоційний стан учнів, батьків, колег і ефективніше взаємодіяти з ними.

3. Родинне виховання. Діагностика рівня емпатії у старшокласників дозволяє батькам зрозуміти, як їхні методи виховання впливають на розвиток емпатичних навичок дітей, що може сприяти розробці більш ефективних стратегій виховання.

4. Соціальна інтеграція. Розвиток емпатії в старшокласників сприяє підвищенню рівня соціальної компетентності, зменшенню конфліктів та формуванню позитивних взаємин з оточуючими.

5. Профілактика соціальних проблем. Дослідження залежності між рівнем емпатії та виховними практиками батьків може виявити певні фактори ризику або захисту щодо розвитку антисоціальної поведінки, що в свою чергу допоможе у вдосконаленні соціальних програм та інтервенцій.

Експериментальна база дослідження. В емпіричному дослідженні брали участь учні 10-х та 11-х класів комунального закладу «Ліцей № 18» м. Хмельницького. Група респондентів складалась з 36 підлітків, віком від 15 до 16 років.

Апробація результатів дослідження Загальні результати дослідження відображено у збірниках матеріалів всеукраїнських конференцій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, переліку джерел посилання, який містить найменувань, з них – іноземними мовами. Основний зміст роботи викладений на 56 сторінках, містить таблиці та рисунків. Загальний обсяг роботи – 60 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Сутність поняття емпатії

Як часто люди співчують комусь, хто потрапив у скрутну ситуацію? Як часто особистість потребує розуміння почуттів іншої людини, навіть якщо сама не переживала того ж самого? Ці питання стосуються поняття емпатії, яке становить основу нашого спілкування та міжособистісних відносин.

Емпатія - це не лише здатність почути когось, але й дати їм зрозуміти, що їхні почуття важливі для інших. Це ключовий аспект гуманності та співчуття, що переплітається з щоденними взаємодіями та визначає, як сприймається світ навколо. Коли увага індивіда звертається до переживань інших людей, він проявляє властивість, яка називається емпатією.

Емпатія (від англійського *empathy* - співпереживання) - це розуміння відносин, почуттів та психічних станів іншої особи через співпереживання. Слово «емпатія» походить від латинського «*patho*», що означає глибоке, сильне, чутливе відчуття або страждання. Префікс «ем» вказує на спрямованість уваги усередину [8].

Емпатія — це багатовимірна конструкція, яка охоплює емоційний, мотиваційний і когнітивний виміри, залучаючи численні взаємодіючі нейрофізіологічні системи. Емпатія є як внутрішньоособистісним, так і міжособистісним процесом. Це забезпечує платформу для інтерсуб'єктивності та сприяє соціальній взаємодії, турботі та розумінню.

Емпатія розвивається протягом раннього дитинства і формується низкою факторів, включаючи генетику, темперамент, контекст і оточення. Однак емпатія у дітей не виникає автоматично. Хоча люди народжуються зі

здатністю до емпатії, розвиток її функціональних компонентів вимагає досвіду та соціальних взаємодій.

Емпатія є одним із елементів, який сприяє моральному міркуванню щодо турботи про інших і соціальних емоцій, таких як почуття провини, почуття огиди, яке виникає від усвідомлення того, що наші дії могли завдати комусь шкоди або порушити соціальні норми.

Термін «емпатія» та розміри емпатії вивчалися Едвардом Тітченером (1867-1927), який збагатив філософську традицію ідеями про співчуття та симпатію, поєднуючи їх з концепціями емоційної реакції від Е. Кліффорда та Т. Ліппса. Він підкреслював, що емпатія ґрунтується на емоційній чутливості і інтуїції, проте також відзначав значення розуму та раціонального сприйняття реальності.

І. М. Юсуповим було введено таке визначення емпатії: це комплексний феномен, який об'єднує свідому та підсвідому сфери психіки з метою "відчутти" внутрішній світ іншої особи [36].

Емпатія закладена в нашій біології, і її видиме вираження в дуже простому вигляді можна побачити в дитині відразу після народження. З самого раннього віку немовлята можуть наслідувати вираз обличчя інших. Мати може висунути язик, а дитина буде копіювати. У дуже фундаментальному сенсі це віддзеркалення є тією здатністю, на якій тримається наша здатність співпереживати.

Емпатія виникає в результаті розвитку наших систем реагування на стрес. Різні гормони – окситоцин, дофамін та ендогенні опіоїди – дають змогу дитині налагоджувати зв'язки з опікуном, що сприяє розвитку її системи реакції на стрес. Заспокоюючи його, мати допоможе йому навчитися втішати себе. Згодом ця навичка дозволить індивіду втішати інших. Саме повторне моделювання та заохочення емпатичної поведінки батьками дозволяє їй стати частиною поведінки дитини. Стосунки з матір'ю формують те, як дитина сприймає світ і реагує на нього, як вона формує та підтримує стосунки, але це також впливає на здатність дитини контролювати свої реакції на почуття,

думки та переживання. Якщо ж індивіду не вистачає досвіду емпатії, то системи стресу не дозрівають, і не можуть регулювати себе та не можуть розпізнавати потреби інших.

Емпатії використовується для позначення широкого спектру психологічних здібностей, які вважаються центральними для становлення людей як соціальних істот, що дозволяє дізнаватись, що думають і відчують інші люди, емоційно взаємодіяти з ними, ділитися їхніми думками і почуттями, а також дбати про їхнє благополуччя. Починаючи з вісімнадцятого століття, особливо завдяки впливу творів Девіда Юма та Адама Сміта, ці здібності були в центрі наукових досліджень психологічної основи нашої соціальної та моральної природи. Проте концепція емпатії є відносно недавньою інтелектуальною спадщиною.

Теодор Ліппс (1851–1914) також був добре знайомий із роботами Девіда Юма. Саме Теодор Ліппс, написав роботу, що перетворила емпатію/*Einfühlung* з концепції німецької естетики дев'ятнадцятого століття на центральну категорію філософії соціальних і гуманітарних наук. Філософи дев'ятнадцятого століття вважали за необхідне звернутися до емпатії, згідно з домінуючою (хоча й не загальновизнаною) позитивістською та емпіричною концепцією, чуттєві дані становлять фундаментальну основу нашого дослідження світу. Проте з феноменологічної точки зору перцептивна зустріч з естетичними об'єктами та оцінювання їх як прекрасних — наприклад, наше захоплення прекрасним заходом сонця — здається таким же прямим, як і наше сприйняття об'єкта як червоного чи квадратного [5;8].

Звертаючись до психологічних механізмів емпатії, філософи мали намір дати пояснення феноменологічної безпосередності естетичного оцінювання об'єктів. Точніше, для Ліппса емпатична зустріч із зовнішніми об'єктами запускає внутрішні «процеси», які викликають переживання, подібні до тих, які люди відчують, коли займаються різними видами діяльності, пов'язаними з рухом свого тіла. Оскільки увага перцептивно зосереджена на зовнішньому об'єкті, людина переживає їх — або автоматично проектує свої

переживання — як перебування в об'єкті. Якщо ці переживання певним чином сприймаються позитивно і як життєстверджуючі, особистість сприймає об'єкт як прекрасний, інакше як потворний. У першому випадку Ліппс говорить про позитивне; пізніше негативної емпатії. Ліппс також характеризує відчуття краси як «об'єктивовану самооцінку», оскільки людина вражається «життєвою силою» та «життєвим потенціалом», які містяться в сприйманому об'єкті (Lipps 1906, 1903 a,b. Обговоренням сучасної емпатії та її роллю в естетиці займались зокрема, Breithaupt 2009; Coplan and Goldie 2011 (Part II); Curtis & Koch 2009; and Keen 2007 [8;13]).

Емпатію розглядали крім філософських розрізів і в діапазоні нейронауки. Нейронаукові висновки, згідно з якими так звані дзеркальні нейрони відіграють важливу роль у розпізнаванні емоційних станів іншої людини та в розумінні цілеспрямованості її поведінки, сприймаються як надання емпіричних доказів ідеї Ліппса про емпатію як внутрішнє наслідування. За допомогою терміну «дзеркальний нейрон» вчені посилаються на той факт, що існує значне перекриття між нейронними зонами збудження, які лежать в основі нашого спостереження за діями іншої людини, і областями, які стимулюються, коли виконується та сама дія. Подібне перекриття між нейронними зонами збудження також було встановлено для розпізнавання емоцій іншої людини на основі виразу її обличчя та переживання емоції. Оскільки особиста зустріч між людьми є основною ситуацією, в якій люди визнають себе розумовими істотами та приписують психічні стани іншим, система дзеркальних нейронів інтерпретується як така, що відіграє причинно центральну роль у встановленні інтерсуб'єктивних відносин між розумовими істотами. Саме тому нейробіолог Галлезе вважає, що дзеркальні нейрони становлять те, що він називає «спільним розмаїттям інтерсуб'єктивності» — натхненний концепцією Ліппса про емпатію як внутрішнє наслідування він посилається на дзеркальні нейрони як на механізми базової емпатії; як механізми, які дозволяють нам безпосередньо сприймати емоції іншої людини в світлі її виразу обличчя і які дозволяють нам

розуміти рухи її тіла як цілеспрямовані дії, тобто як спрямовані на зовнішній об'єкт [10].

Однак науковці визначають, що ця інтерпретація дзеркальних нейронів значною мірою залежить від припущення, що основна функція дзеркальних нейронів полягає в тому, щоб забезпечити нам когнітивне уявлення про дії та емоції іншої людини. Ця інтерпретація була піддана критиці дослідниками та філософами, які вважають, що нейронний резонанс передбачає, а не дає нам розуміння того, що відбувається в головах інших. Вони також зазначили, що, спостерігаючи за емоціями або поведінкою іншої людини, особистість ніколи повністю не «віддзеркалює» нервову стимуляцію іншої людини. Нейроболог Джин Десі стверджувала, що спостерігаючи за болем іншої людини, наша матриця болю, яка стимулюється сторонньою, не чутлива до феноменальної якості болю. Скоріше він чутливий до болю як індикатора «огиди та відсторонення від небезпеки та загроз». Докази нейронауки показують, що менталізаційні завдання включають дуже різні нейронні зони, такі як медіальна префронтальна кора, скронево-тім'яна кора та поясна кора [24;27].

Помітним винятком у цьому відношенні є Р. Г. Коллінгвуд та його послідовники, які припустили, що відтворення думок іншої людини є необхідним для розуміння їх як раціональних агентів [27;31].

Проте з 1980-х років психологи концептуально вдосконалили своє розуміння емпатії та розрізнили різні аспекти емоційної реакції на іншу людину; тим самим неявно визнаючи концептуальні відмінності, сформульовані Максом Шелером у 1973 році майже століттям раніше [5]. У цьому контексті особливо корисно розрізняти наступні реактивні емоції, які диференціюються залежно від того, чи є такі реакції орієнтованими на себе чи інших, і чи передбачають вони усвідомлення різниці між собою та іншими:

- **Емоційне зараження:** Емоційне зараження виникає, коли люди починають відчувати схожі емоції, викликані лише спілкуванням з іншими людьми. Ви починаєте відчувати радість, тому що інші люди навколо вас

радіють, або ви починаєте відчувати паніку, тому що ви знаходитесь у натовпі людей, які відчувають паніку. Однак емоційне зараження не вимагає, щоб людина усвідомлювала той факт, що вона відчуває емоції тому, що її відчувають інші люди, а швидше вона переживає їх як свою власну емоцію. Крик новонародженої дитини, що реагує на крик страждання іншого, який Гоффман вважає зачатковим попередником емпатичного дистресу, ймовірно, можна зрозуміти як феномен емоційного зараження, оскільки немовля не здатне належним чином розрізнити себе та інших.

- **Афективна та правильна емпатія:** У більш вузькому та правильному розумінні емпатія в афективному сенсі є побічним розподілом афекту. Однак автори розходяться в тому, наскільки суворо вони тлумачать фразу «побічний обмін афектом». Для деяких це вимагає, щоб люди, які співпереживають, і люди, яким вони співпереживають, перебували в дуже схожих афективних станах. Для Гоффмана, з іншого боку, це емоційна реакція, яка вимагає лише залучення психологічних процесів, які змушують людину відчувати почуття, які більше відповідають ситуації іншого, ніж її власній ситуації. Згідно з цим визначенням, емпатія не обов'язково вимагає, щоб суб'єкт і ціль відчували однакові емоції (хоча це найчастіше так). Натомість це визначення також включає випадки почуття смутку. На відміну від простого емоційного зараження, справжня емпатія передбачає здатність відрізнити себе від іншого.

- **Співчуття:** на відміну від афективної емпатії, співчуття — або те, що деякі автори також називають емпатичним занепокоєнням — не є емоцією, яка відповідає емоціям або ситуації іншої людини, як-от відчуття смутку іншої людини, яка сумує через смерть свого батька. Швидше, симпатія розглядається як емоція, об'єктом якої є негативні емоції або ситуація іншого з точки зору людини, яка піклується про благополуччя іншої людини [8;31].

У той час як цілком правдоподібно припустити, що емпатія — тобто співпереживання негативним емоціям іншого або те, що Хоффман (2000) називає справжнім емпатичним дистресом — за певних умов (і коли

досягаються певні маркери розвитку) може викликати симпатію, слід підкреслити, що зв'язок між афективною емпатією і симпатією є умовним, розуміння яких потребує подальших емпіричних досліджень [36;37].

- **Особистий дистрес:** особистий дистрес у контексті дослідження емпатії розуміється як реактивна емоція у відповідь на сприйняття/визнання чужої негативної емоції чи ситуації. У цьому випадку страждання іншої людини не змушує мене почуватися погано за нього чи неї, воно просто змушує почуватися погано або стривоженим, засмученим, стурбованим використовуючи список прикметників, який, згідно з дослідженням Бетсона, вказує на особисте страждання. І, на відміну від емпатійних емоцій, визначених вище, особистий дистрес більше не відповідає емоціям чи ситуації іншого. Скоріше це повністю визначає особистий власний погляд на світ [37].

Ученими та дослідниками емпатичних станів було вирізнено критерії для класифікації видів емпатії:

1. Модальність провідного компоненту: за цим видом емпатію розрізняють на емоційну, когнітивну і поведінкову.
2. Генезис емпатії: цей критерій виділяє егоцентричну, глобальну і просоціальну емпатію в залежності від того, на кого спрямована увага.
3. Критерій по диспозиції емпатії: розрізняють особистісну емпатію, яка є стійкою рисою особистості, та ситуативну емпатію, яка з'являється лише в певних обставинах.
4. Критерій за рівнем емпатійного розвитку: за цим критерієм виділяють рефлекторно-елементарні форми емпатії та особистісні, більш складні форми [31].

В. В. Бойко, у своїх роботах запропонував три канали передачі і прояву емпатії. Він їх означив – раціональним, інтуїтивним та емоційним каналами. Раціональний канал передбачає фокусування уваги, мислення та сприйняття на іншій людині, її стані, поведінці чи проблемах. Це виражається у природному інтересі до іншого. Емоційний канал дає можливість людині, яка емпатує, входити в резонанс на рівні емоцій з

іншими - співчувати та відчувати їхні емоції. Інтуїтивний канал забезпечує розуміння поведінки інших, базуючись на досвіді, що зберігається підсвідомо у емпатуючої людини [5].

Один із випадків застосування першої підстави для класифікації видів емпатійності виділяє у своїх дослідженнях А. П. Сопіков [36]. Згідно з його теорією, емпатія може бути поділена на три типи:

- Емоційна емпатія: коли в процесі співпереживання переважає вияв емоційності з боку суб'єкта.
- Пізнавальна емпатія: коли в процесі співпереживання акцентується на передачі та отриманні інформації.
- Поведінкова, або когнітивна емпатія: коли в співпереживанні переважає вольовий аспект, проявляючись у спробах вплинути на об'єкт емпатії чи у розрахунку на його відповідну реакцію [5].

1.2. Особливості формування емпатії у підлітковому віці

Підлітковий вік вважається ключовим періодом для розвитку емпатії серед підлітків. Численні міжнародні дослідження свідчать про те, що наявність емпатії пов'язана з великою кількістю позитивних соціальних, психологічних та особистих переваг. Наприклад, низка досліджень свідчить про те, що емпатія відіграє важливу роль у розвитку здорового соціального та емоційного функціонування. Зокрема, про те, що емпатія пов'язана з більш якісними стосунками з однолітками; більша соціальна компетентність, менша упередженість; вищі академічні досягнення, а також нижча агресія та антисоціальна поведінка. Примітно, що дослідження також показують, що залучення до емпатійної поведінки в дитинстві та підлітковому віці сприяє більшій соціальній та когнітивній адаптації і закладає основу для громадянства та відповідальності протягом усього життя [6].

Дослідники стверджують, що моральні принципи, пов'язані з емпатією, такі як турбота, повага, співчуття, справедливість, сприйняття перспективи та уникнення шкоди, є критично важливими для розвитку соціальних зв'язків і збагачення громадянського суспільства [12]. Розвиток і вираження емпатії у підлітковому віці є важливими для культивування позитивних соціальних взаємодій, сприяння більшому соціальному взаєморозумінню, а також підвищення кооперації, обміну та допомоги між усіма особами та групами в суспільстві. Дійсно, зараз зростає консенсус щодо того, що суспільство має культивувати більше почуття емпатії чи «іншого» реагування серед своїх молодих людей; не лише реалізувати весь потенціал своїх громадян, але й сприяти підвищенню соціального добробуту. Дослідники припускають, що для того, щоб демократія процвітала, суспільство потребує, щоб молоді люди розвивали цінності, які спонукають їх до соціально відповідальної поведінки та активної участі в громадському та соціальному житті.

Однак, незважаючи на те, що вплив емпатії на розвиток молоді та суспільства добре задокументовано, знання та розуміння процесів, за допомогою яких молоді люди набувають емпатії та беруть участь у просоціальній поведінці, є більш обмеженими. По-перше, незважаючи на обсяг досліджень у цій галузі, існує небагато статей чи оглядів, які б порівнювали чи протиставляли зв'язки між різними соціальними та/або психологічними факторами та емпатичними чи просоціальними намірами/поведінкою підлітків.

Для того, щоб зосередити дослідницькі зусилля та інформувати про ефективну політику та програми втручання, необхідно краще розуміння психологічних і соціальних корелятивів, пов'язаних із вираженням емпатійного ставлення серед молодих людей.

У той час як більшість людей опановують конкретні навички мислення до того моменту, як вони вступають до середньої школи, то на виконавчі навички функціонування, такі як планування, організація, прийняття рішень і

самоконтроль, — це ті сфери, для формування яких може знадобитися набагато більше часу.

У літературі зазначається, що «когнітивна емпатія» та «афективна емпатія» все ще розвиваються в підлітковому віці, пов'язані з усіма цими навичками виконавчої діяльності [15;17].

Когнітивну емпатія - це здатність подумки думати про речі з точки зору іншої людини (інакше відома як сприйняття перспективи). А афективна емпатія — це здатність розпізнавати почуття інших і належним чином реагувати на них. Ці навички допомагають особистості вирішувати соціальні проблеми, керувати власними та чужими емоціями та уникати конфліктів [11].

Є також дві окремі частини мозку, відповідальні за афективну та когнітивну емпатію. Когнітивна емпатія пов'язана з медіальною префронтальною корою, а афективна емпатія заснована на лімбічній області мозку, яка регулює емоції. Але вони пов'язані. Дослідження, проведене в Дослідницькому центрі розвитку підлітків Утрехтського університету в Нідерландах, виявило, що афективна емпатія дитини передбачає її рівень когнітивної емпатії в підлітковому віці.

Опубліковане дослідження того ж Утрехтського університету виявило ще кілька цікавих фактів про розвиток емпатії, а саме у гендерному напрямленні [37].

У дівчат:

- Когнітивна емпатія починає зростати з 13 років.
- Афективна емпатія залишається відносно високою і стабільною в підлітковому віці.

У хлопчиків:

- Когнітивна емпатія починає зростати з 15 років
- Існує тимчасове зниження афективної емпатії у віці від 13 до 16 років, але воно відновлюється в пізньому підлітковому віці [34].

Зниження афективної емпатії серед хлопчиків-підлітків може бути частково пов'язане з рівнем тестостерону, який одночасно підвищується. Це

підвищення рівня тестостерону пов'язане з прагненням до домінування та влади над іншими, і неважко зрозуміти, що ці інтереси часто конфліктуватимуть зі здатністю виявляти співчуття та розуміння до інших [32].

На підтвердження цієї теорії закордонні дослідження також демонструють, що підлітки, які були фізично зрілішими, виявляли меншу емпатію, ніж інші.

Незважаючи на певну невідповідність, загалом дослідження показують, що дівчата та жінки, як правило, отримують вищі бали за здатністю та схильністю виявляти емпатію до інших [44].

Ці відмінності між хлопчиками та дівчатками стають очевидними приблизно до 10 років і зберігаються в дорослому віці [43]. Зокрема, дослідження виявили цікаву модель розвитку, яка має місце під час переходу від дитинства до підліткового віку. Хоча емпатія спочатку зростає у дітей, у дівчаток вона починає знижуватися приблизно у 12-13 років. У хлопчиків, однак, повідомляється про зниження емпатії протягом цього часу, яке продовжується в пізньому підлітковому віці [14]. Це зниження призводить до того, що відмінності між статями стають більш очевидними в підлітковому віці.

Ця тенденція розвитку підтверджує гіпотезу гендерної інтенсифікації. Згідно з цією гіпотезою, період, коли діти починають переходити в підлітковий вік, супроводжується посиленням соціалізаційного тиску щодо дотримання традиційних гендерно-рольових стереотипів. У свою чергу, протягом цього періоду розвитку спостерігається більша розбіжність у поведінці хлопчиків і дівчаток і психологічному функціонуванні [45].

Ґрунтуючись на позиціях цієї гіпотези, дослідники припускають, що спостережувані відмінності між рівнями емпатії дівчат і хлопчиків є в основному результатом ступеня, до якого приписуються суспільні гендерно-рольові стереотипи, а не лише гендерні відмінності. Дослідження показують, що в західних культурах риса та здатність бути емпатичним або іншим чином

емоційно експресивним традиційно розглядається як стереотипно жіноча риса [5]. Тому, виходячи з гіпотези гендерної інтенсифікації, було б логічно, що рівень емпатії хлопчиків стане менш очевидним, ніж у дівчаток, у міру того, як посилиться тиск, щоб відповідати цим традиційним стереотипам.

Важливо не відкладати і соціальну складову у формуванні емпатії, соціальний тиск також може бути пов'язаний з цим. Досі існує тенденція, коли хлопцям кажуть «поводься як чоловіки», і це зазвичай трактується як те, що вони повинні діяти жорстко та протистояти бажанням виявляти емоції або реагувати на емоції.

Підлітки зближуються, дражняться і жартуючи зі своїми однолітками, а підліток, який підходить і питає, чи вони правильно роблять, замість того, щоб висміювати його разом із натовпом, піддається величезному соціальному ризику [4;33].

Таким чином, підлітки що тільки, починають розвивати когнітивні навички емпатії і теоретично можуть поставити себе на місце іншого, їм може бути важко діяти відповідно до цього, особливо в групових ситуаціях.

Іноді діти, які поведуться жорстко або байдуже, насправді сором'язливі або не знають, що робити. Вони хочуть допомогти іншим або запитати про те, як вони себе почувають, підтримати, проявити емпатію, але під тиском страху у цій ситуації мовчать. Важливо не плутати це з відсутністю співчуття [25].

1.3. Вплив засобів виховання сім'ї на розвиток емпатії у підлітків

Згідно з більшістю функціональних визначень, сім'я – це будь-яка одиниця, в якій існує спільне використання ресурсів та економічної власності, турбота та підтримки, прихильність до інших членів сім'ї або ідентифікація з ними, а також підготовка дітей, народжених членами або вихованих ними, стати дорослими членами суспільства.

Це ознаки людей, які приймають один одного, ким би вони не були, і немає бути ненависті чи засудження. Любов у сім'ї є безумовним елементом, кожен у сім'ї має робити все можливе, щоб забезпечити все, що він може зробити для людей у своїй сім'ї, емоційно та фінансово. Сім'я - це головний і найважливіший вплив у житті дитини. З перших хвилин життя діти залежать від батьків і сім'ї, які захищають їх і задовольняють їхні потреби. Серед елементів міцних сімейних стосунків першочергове значення має взаємоповага. Відсутність поваги створює проблеми у будь-яких стосунках [29].

На поведінку та психологічний розвиток підлітків сильний вплив надає сімейне оточення, яке є також і основним осередком суспільства. Деякі дослідження показали, що розвиток у підлітків емпатичності до оточуючих, низька академічна успішність і погані соціальні навички нерозривно пов'язані з сімейними факторами, такими як слабка інтимність між членами сім'ї, неадекватне емоційне вираження та неправильні стилі виховання [20;21].

Соціологія вважає, що міжособистісні стосунки - це прямий психологічний зв'язок, який встановлюється людьми під час спілкування. Інтимність і здатність до адаптації сім'ї є показниками для вимірювання функції сім'ї та загального функціонування сім'ї. Підлітки, які живуть у сімейному середовищі з низьким рівнем інтимності, мають вищі шанси почуватися самотніми та відчуженими у соціальних взаємодіях, що призводить до тривоги та негативних емоційних станів і заважає міжособистісному спілкуванню підлітків, щоденному навчанню та життю [23].

Американським психологом Еріксоном був введений в психологію у 1986 році термін самоідентичність. Еріксон ділить життя на вісім етапів, кожен етап має різні протиріччя, і люди відповідно розвиваються в процесі вирішення протиріч на різних етапах. Першочерговим завданням індивідів у молодшому підлітковому віці є становлення самоідентичності, яка є динамічним і безперервним самопізнанням, самооцінкою та

самоідентифікацією індивідів у структурі соціального середовища [18]. Мікросистемою, з якою людина вперше контактує, є сім'я. Із сімейних стосунків індивіди починають розуміти себе і формують попереднє почуття самоідентичності. Наявність сильного почуття власної ідентичності може правильно розпізнавати труднощі та виклики в їхньому соціальному середовищі та допомагати їм приймати адаптивні відповіді. Вища самоідентичність пов'язана з розвитком емпатійних почуттів та кращим психічним здоров'ям [22]. Підлітки з високою самоідентифікацією більш оптимістичні, емпатійні та комунікабельні, ніж підлітки з низькою самоідентичністю, і їхній психологічний статус також здоровіший і зріліший. Певною мірою самоідентичність має прогностичний вплив на психічне здоров'я підлітків. Крім того, коли підлітки мають вище почуття самоідентифікації, їхні здібності до самоконтролю та саморегуляції також сильніші, що сприяє встановленню підліткових стосунків з однолітками та оптимізації соціального розвитку підлітків.

Велика кількість засобів розподіляється і у стилях виховання дітей. Стиль виховання представляє сімейний емоційний контекст, у якому відбувається взаємодія батьків і дітей. Існує велика кількість теорій по стилю виховання у сім'ї.

Спираючись на висновки науковців, була запропонована двовимірна модель (батьківська чуйність і батьківська вимогливість) і створена типологія чотирьох стилів виховання: авторитарний (батьківська теплота і батьківська суворість разом), авторитарний (батьківська суворість, але не батьківська теплота), поблажливий (батьківська теплота, але не батьківська суворість) і зневажливий (ні батьківської теплоти, ні батьківської суворості). На основі цих моделей значна кількість досліджень досліджувала вплив батьківства на емоційний і поведінковий розвиток дітей [1].

Авторитетне виховання встановлює чіткі межі з наслідками, але також врівноважує це, прислухаючись до точки зору, почуттів та емоцій дитини. У той час як авторитарне виховання не залишає дитині місця для переговорів,

для співпраці, а правила зазвичай не включають думку дитини. Авторитарні батьки зазвичай менш дбайливі та мають високі очікування з відсутністю гнучкості, батьки, які віддають перевагу авторитетному підходу заохочують незалежність і самостійність своїх дітей, пропонуючи суше, а часто знецінене без емоційне керівництво [35;30].

Однією з ключових переваг авторитетного батьківства є його позитивний вплив на розвиток дитини. Такий стиль виховання створює сприятливе середовище, де діти відчують себе в безпеці, висловлюючи себе та шукаючи керівництва від своїх батьків, що зрештою закладає міцну основу для їхнього емоційного та інтелектуального зростання. Загалом, авторитетне батьківство сприяє здоровим стосункам між батьками та дитиною та готує дітей до успішного переходу у доросле життя.

Співчутливе батьківство ґрунтується на любові та розумінні, що дозволяє батькам глибоко зв'язатися з емоційними та психологічними потребами своїх дітей. Йдеться про визнання того, що діти є унікальними особистостями зі своїми думками, почуттями та поглядами [19].

В основі співчутливого батьківства лежить емпатія. Батьки з сильним співпереживанням забезпечують своїм дітям безпечну основу, на якій діти можуть досліджувати свої емоційні переживання та шукати розради, коли відчують емоційні страждання. Коли батьки практикують активне слухання зі своїми дітьми, не засуджуючи та не перебиваючи, це надсилає потужне повідомлення про те, що їхні почуття дійсні та важливі [16].

Частиною емпатичного батьківства є послідовна та справедлива дисципліна, на відміну від вседозволеного батьківства, де правила встановлені, але наслідки за порушення цих правил рідко застосовуються. Доктор Стівен Стонсі зауважив, що ті, кого мало дисциплінують, зазвичай відчуваються нелюбимими, ізольованими та незахищеними, з нерозділеними емоціями. Багато підлітків із сімей із поганою дисципліною брешуть своїм одноліткам, вигадуючи обмеження, які вони приписують недбалим батькам».

Співчутливі батьки прагнуть навчити своїх дітей емоційного інтелекту, співчуття до себе та емпатії до інших, сприяючи міцним зв'язкам і почуттю безпеки. Такий підхід може привести до того, що діти більше відчують свої емоції, вміють про них говорити і розрізняти їх, краще справляються зі стресом і здатні будувати здорові стосунки, побудовані на довірі та розумінні.

Обидва стилі виховання підкреслюють взаємну повагу. Повага закладає основу для відкритого спілкування, довіри та міцних стосунків. Коли і батьки, і діти демонструють повагу одне до одного, це сприяє створенню середовища, де почуття, думки та межі обох сторін цінуються та визнаються.

Батьки, які поважають своїх дітей, дають їм безцінний урок того, як ставитися до інших з добротою та увагою [3]. Таке моделювання шанобливої поведінки допомагає дітям розвинути власне почуття емпатії та розуміння, які необхідні для побудови позитивних стосунків поза домом.

Взаємна повага створює відчуття гармонії в сім'ї, полегшуючи долаття труднощів і конфліктів, зберігаючи атмосферу любові та підтримки. Зрештою, саме завдяки взаємній повазі батьки та діти можуть рости разом, навчаючись одне в одного та зміцнюючи зв'язки на все життя [15].

Встановлення здорових меж з дітьми є фундаментальним аспектом обох стилів виховання, який сприяє емоційному, соціальному та психологічному розвитку дітей. Постійно дотримуючись цих обмежень, батьки створюють безпечне та передбачуване середовище для розвитку дітей [9].

Виховання в сім'ї є фундаментальним аспектом розвитку особистості дитини. Сім'я використовує різні засоби виховання щоб сприяти формуванню моральних, соціальних і особистісних якостей дитини, можна виокремити найпоширеніші, такі як: використання фольклору, спільних ігор, домашнього побуту, спілкування (слова), атрибутики, символів, традицій, особистого прикладу тощо. З досліджуваної літератури можна виділити такі основні засоби виховання в сім'ї в практичному виконанні:

- приклад поведінки: батьки є основним прикладом для своїх дітей. Діти часто наслідують поведінку дорослих, тому важливо, щоб батьки

демонстрували позитивні зразки поведінки, такі як ввічливість, повага, відповідальність та чесність.

- Словесні методи: розмови, пояснення, поради та обговорення важливих питань допомагають дітям краще зрозуміти світ та розвивати власні цінності та переконання. Ці методи також включають казки, розповіді та обговорення прочитаного.
- Практичні методи: практичні дії, такі як виконання спільних завдань, домашніх обов'язків, та залучення до сімейних традицій і ритуалів, допомагають дітям навчитися відповідальності та працьовитості.
- Заохочення і похвала: позитивне підкріплення, як-от похвала за гарну поведінку або досягнення, мотивує дітей продовжувати діяти правильно. Важливо, щоб похвала була щирою і обґрунтованою.
- Дисципліна і корекція поведінки: встановлення чітких правил і меж допомагає дітям розуміти, що є прийнятним, а що ні. Важливо, щоб дисципліна була послідовною та справедливою, без фізичного насильства. Використання наслідків за неправильну поведінку допомагає дітям навчитися відповідальності.
- Емоційна підтримка: створення атмосфери любові, довіри та підтримки є важливим аспектом виховання. Діти, які відчують емоційну підтримку від своїх батьків, виростають більш упевненими та здатними до здорових соціальних відносин.
- Спільне проведення часу: якісно проведений час разом з родиною, такі як ігри, спільні хобі, прогулянки та подорожі, сприяє зміцненню сімейних зв'язків та формуванню позитивних спогадів.
- Освіта і розвиток інтересів: підтримка і розвиток інтересів і талантів дітей, надання можливостей для навчання та саморозвитку, залучення до культурних і освітніх заходів сприяють всебічному розвитку особистості.
- Рольові ігри та інсценування: використання рольових ігор для навчання різним соціальним ролям та поведінковим стратегіям допомагає дітям краще розуміти себе та інших.

- Релігійне і моральне виховання: виховання на основі релігійних або моральних цінностей може допомогти дітям сформувати чітке уявлення про добро і зло, а також розвивати духовні аспекти особистості [7;17;26;28].

Використання цих засобів виховання допомагає створити гармонійне середовище для розвитку дитини, сприяє формуванню її позитивних якостей та готує її до успішного життя у суспільстві. Також можна окремо виділити і ті засоби, в яких відбувається розвиток емпатії старшокласників:

- **Модель поведінки.** Батьки та інші члени сім'ї, демонструючи емпатію у своїх стосунках, задають приклад для підлітка. Наприклад, проявляючи розуміння, турботу та підтримку один до одного, батьки показують, як варто поводитися в подібних ситуаціях.
- **Відкриті комунікації.** Відкриті та чесні розмови про почуття та емоції допомагають підліткам розуміти й ідентифікувати свої власні почуття, а також почуття інших. Важливо, щоб підліток відчував себе безпечно, висловлюючи свої емоції без страху бути засудженим [2].
- **Співпереживання.** Батьки можуть навчати підлітків співпереживати, розмовляючи з ними про ситуації, в яких виявлення емпатії є необхідним. Обговорення прикладів із реального життя або з книжок та фільмів може допомогти підліткам краще зрозуміти емоції інших людей.
- **Соціальна активність.** Залучення підлітків до соціальних або волонтерських проектів допомагає їм розвивати емпатію, ставлячи їх в ситуації, де вони можуть бачити життя з різних перспектив і допомагати іншим.
- **Активне слухання.** Важливо навчити підлітка технікам активного слухання, які включають уважне слухання, без перебивань, та віддзеркалювання почуттів співрозмовника.
- **Обговорення моральних і етичних питань.** Розмови на моральні теми допомагають підліткам розвивати критичне мислення та співчуття, оскільки вони навчаються розрізняти правильне і неправильне та думати про наслідки своїх дій для інших [3;6;7;11;12].

Головними аспектами розвитку емпатії залишається генетична установка, стиль та засоби виховання у сім'ї, та суспільство, яке стає дотичним до індивіда.

Використання цих засобів допомагає підліткам не тільки розвивати емпатію, але й ставати емоційно інтелігентними та співчутливими особистостями, здатними до глибоких і значущих стосунків з іншими людьми.

Висновки до розділу

У ході аналізу та розгляду поняття емпатії, особливостей її формування у підлітковому віці та впливу стилів виховання сім'ї на цей процес виявлено декілька ключових аспектів, які варто враховувати для розуміння та покращення розвитку емпатії у молоді.

Перш за все, емпатія, як поняття, є важливим елементом соціальної взаємодії та сприйнятливості до почуттів та досвіду інших людей. Емпатія, як свідоме співпереживання емоцій і переживань іншої людини, є ключовим аспектом міжособистісних відносин та соціального взаємодії. Вона є складною психологічною конструкцією, що включає в себе емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти.

Дослідження емпатії відіграє важливу роль у розвитку сучасної психології. Вчені вивчають різні аспекти емпатії, такі як її розвиток у різні вікові періоди, вплив на міжособистісні відносини, роль у психологічному благополуччі та інші аспекти. Дослідження в цій області дозволяють краще зрозуміти природу людських відносин та сприяють розробці ефективних методів підтримки психічного здоров'я.

Наведені у розділі різноманітні підходи до класифікації видів емпатії та рівня розвитку емпатії, свідчать про багатогранність цього поняття та складність його вивчення. Інтеграція різних підходів дозволяє отримати більш повне уявлення про емпатію та її роль у людському житті.

У майбутньому, подальші дослідження в галузі емпатії можуть спрямуватися на розвиток інноваційних методик діагностики та інтервенції для підвищення рівня емпатії у різних груп населення. Розуміння природи емпатії та її механізмів функціонування допоможе розробити більш ефективні програми соціальної підтримки, виховання та міжособистісної взаємодії.

З моменту народження і протягом усього життя людина навчається реагувати на емоції та почуття інших, використовуючи для цього різноманітні когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії. У підлітковому віці цей процес набуває особливого значення, оскільки саме в цей період формуються ключові соціальні навички та ставлення до інших людей.

У підлітковому віці процес формування емпатії набуває особливої важливості. Саме в цей період молоді люди активно навчаються розрізняти та реагувати на емоції інших. Важливою є не лише сама здатність розуміти почуття, але і вміння виражати власні емоції та співчувати іншим. Такий динамічний процес формування емпатії вимагає від підлітків постійного навчання та адаптації до нових ситуацій та відносин. Формування емпатії у підлітковому віці є не лише важливим, але і складним процесом, який включає в себе розвиток когнітивних, емоційних та соціальних аспектів особистості. Підлітки поступово навчаються розпізнавати та інтерпретувати почуття інших людей, а також реагувати на них адекватно та співчутливо. Важливою складовою цього процесу є також розвиток самосприйняття та вміння виражати власні почуття, що дозволяє підліткам краще розуміти себе та інших.

Сімейне оточення та стиль виховання, який застосовують батьки, мають значний вплив на формування емпатії у підлітків. Дослідження впливу стилів виховання сім'ї на формування емпатії у підлітків надає глибокого розуміння важливості сімейного середовища для психосоціального розвитку молоді. Згідно з психологічною теорією, сімейне виховання визначає основні моделі сприйняття світу, міжособистісні відносини та емоційну реакцію дітей.

На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що засоби виховання в сім'ї відіграють вирішальну роль у розвитку емпатії у підлітків.

По-перше, модель поведінки батьків, яка включає демонстрацію емпатійних дій і реакцій, є ключовим фактором, що впливає на формування аналогічних якостей у дітей. Спостерігаючи за батьками, які проявляють розуміння, підтримку і турботу один до одного, підлітки засвоюють ці моделі поведінки і переносять їх у власні соціальні взаємодії.

По-друге, відкриті комунікації в родині сприяють кращому розумінню емоцій і потреб як своїх, так і оточуючих. Чесні та довірливі розмови про почуття і емоції формують у підлітків навички активного слухання і співпереживання, що є важливими компонентами емпатії.

По-третє, соціальна активність і залучення до волонтерських проєктів дають підліткам можливість відчувати на собі важливість допомоги іншим та розвивати співчуття через практичний досвід. Такі активності розширюють їхній кругозір і сприяють формуванню більш глибокого розуміння соціальних проблем.

Отже, результати дослідження підтверджують важливість вплив засобів виховання сім'ї та сімейного середовища для розвитку емпатії у підлітків. Батьківські підходи, що сприяють підтримці та взаєморозумінню, сприяють позитивному розвитку емпатійних навичок у їхніх дітей. Дослідження відкриває перспективи для подальших програм інтервенції, спрямованих на підвищення емпатії у підлітків шляхом підтримки родинних взаємин та виховання.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ВІД ЗАСОБІВ ВИХОВАННЯ БАТЬКІВ

2.1 Опис бази дослідження, організація та проведення дослідження

У сучасному світі соціальна взаємодія є ключовим елементом формування особистості підлітка. Один із аспектів цього процесу - розвиток емпатії, здатності відчувати та розуміти почуття інших людей. Однак, роль батьків у формуванні цієї важливої якості залишається маловивченою. Цей експериментальний дослід буде спрямований на вивчення залежності розвитку емпатії у старшокласників від засобів, якими на них впливають їхні батьки.

Метою даного дослідження є оцінка впливу виховних засобів батьків на рівень емпатії у старшокласників. Для досягнення цієї мети буде використано ряд інструментів: методику І. Юсупова для діагностики схильності до емпатії, анкету "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії", а також тест «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» за методикою Е. Шафера, у модифікації З. Матейчика і П. Ржичана [9;10].

Це дослідження дозволить отримати важливі відомості про вплив родинного оточення на розвиток емпатії у старшокласників та виявити ефективні засоби виховання, спрямовані на підвищення цієї соціальної якості. Результати цього дослідження можуть стати основою для розробки програм психосоціальної підтримки сімей та шкіл, спрямованих на покращення взаємин між батьками та дітьми та розвиток емпатії серед підлітків.

Методика І. Юсупова призначена для діагностики схильності до емпатії, що є здатністю розуміти та співпереживати емоціям і переживанням інших людей. Ця методика включає ряд тверджень, на які респондент повинен відповісти, що дозволяє оцінити його емпатичні здібності.

Загальна характеристика методики: методика включає загалом 36 тверджень, які спрямовані на оцінку рівня емпатії.

Структура опитувальника: респондентам пропонується оцінити ступінь згоди з кожним твердженням за п'ятибальною шкалою: 5 балів — так; 4 бали — майже завжди; 3 бали — часто; 2 бали — іноді; 1 бали — ні, ніколи; 0 бал — не знаю. Для кожного учасника підраховується загальна кількість балів, отриманих за всі твердження за бланком, враховуючи обернені запитання.

Інтерпретація за результатами:

Бали: 82-90 – прояв дуже високого рівня емпатії. Респондент дуже чутлива до почуттів інших людина, вразлива до критики і образ. Під час спілкування вона чутливо реагує на настрій співрозмовника та відчуває дискомфорт у присутності "складних людей". Часто вона відчуває комплекс провини, хвилюючись за можливість створення комусь труднощів або образи.

Бали: 63-81 – високий рівень емпатії. Люди чутливі до оточуючих, толерантна. З зацікавленням спілкується з різними людьми. Чутлива емоційно, любить спілкуватись, відкрита до контакту. У більшості уникає конфліктів, йдучи на компромісні домовленості. Більш покладається на особисті почуття ніж на думки.

Бали: 37-62 – нормальний рівень. Такий рівень загальновластивий людям. Такі респонденти менше довіряють своєму враженню, а більше судженню про вчинки інших.

Бали: 12-36 – низький емпатичний рівень. Ця особа має труднощі в управлінні конфліктами з оточуючими та відчуває дискомфорт у суспільстві. Їй складно розуміти емоційні вияви інших, які здаються їй непотрібними. Вона віддає перевагу чітким формулюванням і раціональним рішенням. Її друзі та знайомі відзначають її бізнесові якості та здатність до стриманості.

Бали: 11 і менше - така людина зазнає складності у встановленні зв'язків з іншими, особливо з дітьми та літніми людьми. Вона має енергійну та іронічну натуру, але не виявляє сентиментальності та часто концентрується на власних справах. Критика, спрямована на неї, вразлива і може сильно

позначитися на її самопочутті. Вона має тенденцію не пріоритизувати інтереси інших перед своїми.

Аналіз результатів. Після отримання результатів для кожного учасника, бали переводяться у стени за 10 – бальною шкалою.

Методика виявлення схильності до емпатії І. Юсупова є ефективним інструментом для діагностики емпатичних тенденцій у старшокласників. Вона дозволяє виявити рівень здатності до розуміння і співпереживання емоціям інших людей, що є важливим аспектом соціального розвитку підлітків. Використання цієї методики у вашому дослідженні допоможе краще зрозуміти вплив виховних засобів батьків на розвиток емпатії у старшокласників [11].

Так як засоби виховання в сім'ї в діагностичній роботі є більш конкретною одиницею дослідження і залежить від багатьох змінних факторів, нами було розроблене анкетування див. додаток А. Анкета була розроблена саме до використання у даній роботі в експериментальному дослідженні впливу засобів виховної роботи сім'ї для розвитку емпатії у дітей. Метою є виявлення того, які з цих засобів активно використовуються в сімейному вихованні та як вони впливають на розвиток емпатії і соціальних навичок підлітка. Учням було запропоновано дати відповідь на відкриті запитання, про визначення присутності виховних засобів в їхній сім'ї. Для анкети відібрано 7 основних загальноприйнятих засобів, які впливають на розвиток емпатії у підлітків. Ці засоби розподілені на блоки, кожен з яких має по три запитання, загальна кількість 21 запитання. До цих засобів належать: фольклор; традиції; комунікація; домашній побут; особистий приклад; музика; ігри.

Фольклор: цей блок містить запитання, що стосуються використання народних казок, пісень та участі в народних святкуваннях у сімейному житті.

Традиції: у цьому блоці запитання зосереджені на сімейних традиціях, святкуваннях та особливих родинних ритуалах.

Комунікація: запитання цього блоку вивчають рівень відкритої комунікації в родині, взаємну підтримку та слухання один одного.

Домашній побут: блок містить запитання про розподіл домашніх обов'язків, допомогу батькам та проведення вільного часу вдома.

Особистий приклад: запитання цього блоку досліджують, як поведінка батьків впливає на підлітка, наскільки він спостерігає і наслідує їхній приклад.

Музика і ігри: ці блоки зосереджені на ролі музики та ігор у сімейному житті, спільних музичних і творчих заняттях.

Аналіз результатів: отримані дані дозволять зробити висновки щодо того, які засоби виховання найчастіше використовуються в сім'ях підлітків, а також як вони впливають на їхній розвиток. Аналіз відповідей допоможе визначити кореляції між певними виховними практиками і рівнем розвитку емпатії у підлітків. Старшокласникам потрібно було дати відповідь на запитання в діапазоні часто, інколи або ні. За варіант часто нараховується 3 бали; інколи - 2 бали; дуже рідко – 1 бал; ні – 0 балів. За кожним блоком розрахунок за схемою: від 9 - 7 високий рівень використання засобу; від 6 – 4 середній рівень; 3 – 1 низький рівень.

Наступна запропонована методика - тест «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» за методикою Шафера Е. за модифікації Матейчика З. та Ржичана П. Розроблений тест є важливим інструментом для дослідження взаємин між батьками та підлітками. Модифікація цієї методики, виконана З. Матейчиком та П. Ржичаном, дозволяє ще точніше оцінити рівень взаєморозуміння та емоційної зв'язаності між цими двома групами. Тест включає в себе ряд питань, спрямованих на вивчення характеристик батьківської поведінки та відношень підлітків до них. Мета полягає в тому, щоб з'ясувати, як діти-підлітки сприймають установку, поведінку і методи виховання своїх батьків.

Перед початком дослідження дитині пояснюють, що йому потрібно оцінити, які з наведених тверджень найкраще відображають підходи й методи виховання його батьків. Він повинен уважно прочитати кожне твердження і відзначити числом "2", якщо воно повністю відповідає підходам його батька

або матері, числом "1", якщо частково підходить, і числом "0", якщо не відповідає взагалі.

Після того, як підліток заповнив обидва бланка анкети (про батька і про матір), отримані результати обробляються на спеціальному «оціночному аркуші». Для кожного параметра: позитивний інтерес (POZ), директивність (DIR), ворожість (HOS), автономність (AUT) і непослідовність (NED), обчислюється арифметична сума сирих балів згідно з встановленим ключем.

Продіагностувавши учнів за останньою методикою, ми зможемо відслідкувати кореляційні зв'язки між рівнем емпатії старшокласників та виховними засобами батьків, які вони демонструють, чи використовують по відношенню виховних процесів до дитини.

2.2 Аналіз отриманих результатів практичного дослідження та їх наукове обґрунтування.

Експериментальною базою дослідження були учні 10-х та 11-х класів комунального закладу «Ліцей № 18» м. Хмельницького. Група респондентів підібрана з 36 підлітків, віком від 15 до 16 років.

Була підготовка необхідної кількості копій опитувальника та отриманні дозволу від адміністрації шкіл та батьків на проведення дослідження. Учасники заповнювали бланки у класі в офлайн та онлайн варіанті у системі «Я-психолог». Усі інструкції надалися учасникам перед заповненням, щоб гарантувати розуміння всіх питань. Усі відповіді анонімні, щоб забезпечити конфіденційність. Опитувальники збирались дослідником для подальшої обробки даних, підрахунку балів та зведення у таблиці результатів.

Першою запропонованою методикою для проходження старшокласниками, була запропонована методика І. Юсупова призначена для діагностики схильності до емпатії. Так як дана робота виходить з розуміння присутності рівня емпатії у підлітків.

За результатами можна побудувати такі висновки: високий рівень емпатії виявлено у восьми учнів, що становить 22,2% всього числа опитаних старшокласників (рис. 2.1). Середній рівень емпатії проявляється у сімнадцяти учнів, що становить 47,2%. Низький рівень розвитку здатності до емоційного сприйняття переживань інших виявлено у одинадцяти учнів, що становить 30,6% від загальної кількості опитаних старшокласників.

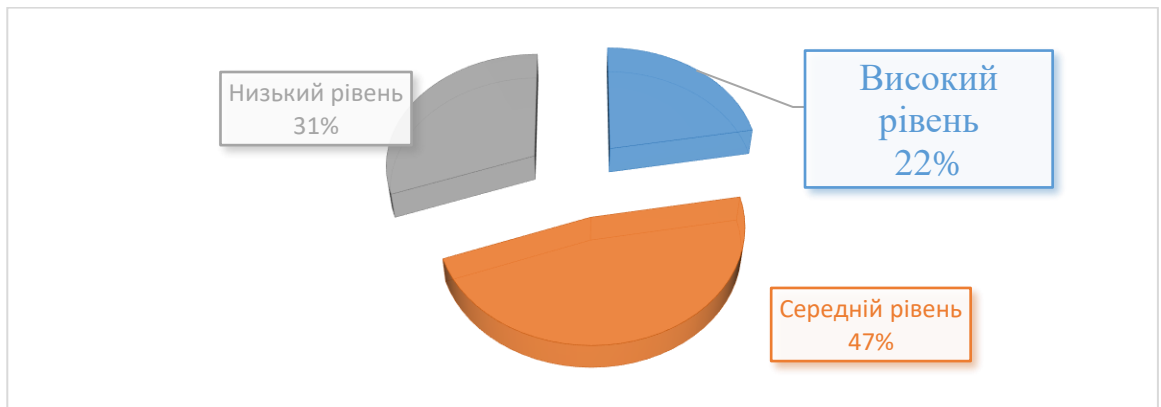


Рисунок 2.1 – Результати дослідження старшокласників за методикою «Виявлення схильності до емпатії» (методика І.Юсупова)

Наступна використана методика – це авторська анкета "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії". Анкета розрахована на визначення тих засобів, які застосовуються в сім'ї (табл. 1.1).

Таблиця 2.1 – Зведені результати за анкетною "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії"

	Фольклор	Традиції	Комунікація	Домашній побут	Особистий приклад	Музика	Ігри
	Загальна сума балів за категоріями						
Σ	154	206	146	159	190	166	173
	Загальна сума рівнів прояву за категоріями						
в	4	15	2	6	11	5	6
с	20	18	18	18	18	22	20
н	12	3	16	12	7	9	10

За запропонованими загально прийнятними категоріями ми проводили підрахунки по визначенню загальної суми вибраних балів старшокласниками

за категорією і окремо за рівнем вибору, що у висновку демонструє на скільки батьки використовують даний засіб у своїй сім'ї (рис. 2.2.).

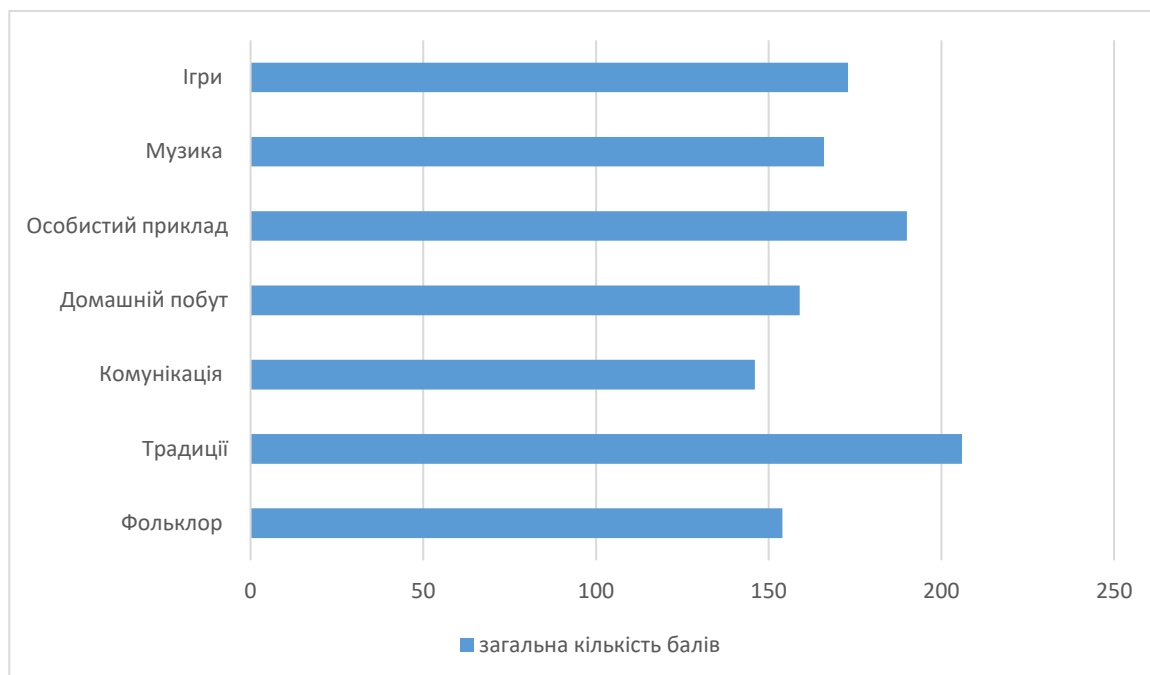


Рисунок 2.2 – Загальна сума балів за засобом, анкета "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії"

1. Категорія засобів за назвою «Традиції» за зведеними даними по відповідях старшокласників, найчастіше використовується в діагностованих сім'ях. За цим засобом найвищі показники за високим рівнем та найнижче за низьким. Сума виборів становить 206 балів, в категорії сума вибраних рівнів 15 учні вказали високий рівень, 18 учнів на середньому рівні та 3 на низькому рівні використання даного засобу (рис. 2.3.)

2. «Особистий приклад» також можна рахувати, як той засіб, яким батьки часто користуються і який допомагає у розвитку емпатії. Сума виборів становить 190 балів, в категорії сума вибраних рівнів 11 учні вказали високий рівень, 18 учнів на середньому рівні та 7 на низькому рівні використання даного засобу.

3. «Ігри»: сума виборів становить 173 бали, в категорії сума вибраних рівнів 6 учні вказали високий рівень, 20 учнів на середньому рівні та 10 на низькому рівні використання даного засобу.

4. «Музика»: сума виборів становить 166 балів, в категорії сума вибраних рівнів 5 учні вказали високий рівень, 22 учнів на середньому рівні та 9 на низькому рівні використання даного засобу.

5. «Домашній побут»: сума виборів становить 159, в категорії сума вибраних рівнів 6 учні вказали високий рівень, 18 учнів на середньому рівні та 12 на низькому рівні використання даного засобу.

6. «Фольклор»: сума виборів становить 154, в категорії сума вибраних рівнів 4 учні вказали високий рівень, 20 учнів на середньому рівні та 12 на низькому рівні використання даного засобу.

7. «Комунікація»: сума виборів найменша і становить 146, в категорії сума вибраних рівнів 2 учні вказали високий рівень, 18 учнів на середньому рівні та 16 на низькому рівні використання даного засобу.

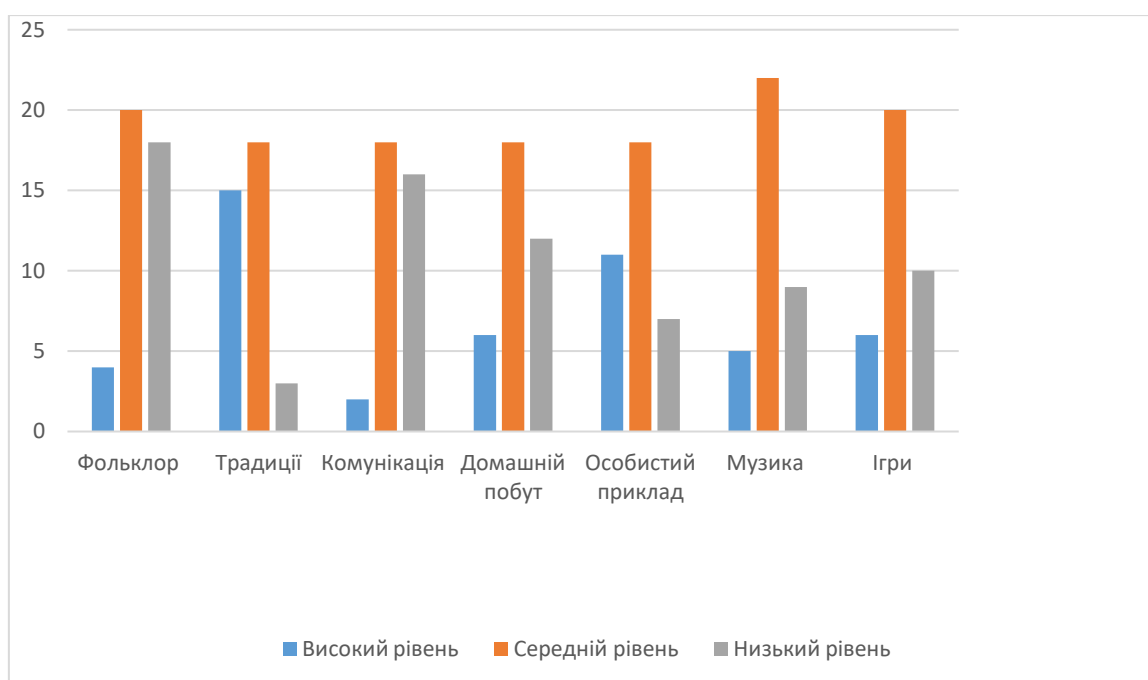


Рисунок 2.3 – Загальна сума за рівнями, анкета "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії"

З огляду запропонованих таблиць можна зробити висновок, що батьки найчастіше, як виховний засіб використовують традиції, особистий приклад та ігри. Рідше діти бачать чи чують від батьків задіяності таких засобів як музика, домашній побут та фольклор. І на останньому місці знаходиться рівень застосування такого засобу, як комунікація. Мета даного дослідження є

встановлення виховних засобів, що впливають на рівень розвитку емпатії, тому ми не досліджуємо причини, чому одні засоби є більш пропрацьовані у сім'ї а інші менше.

У наступній обраній нами методиці Е. Шафера, за модифікацією Матейчика З. та Ржичана П. ми зможемо дослідити стилі батьківської поведінки, оцінювані за допомогою тесту «Поведінка батьків і відношення підлітків до них», які ми розглядаємо як методи виховання. Кожен з них відображає конкретні підходи та засоби, які батьки використовують у вихованні своїх дітей.

За шкалою «Позитивний інтерес»: Високий рівень виявлено у 7 учнів (20%). Середній рівень діагностується у 17 учнів (47%). Низький рівень – у 12 учнів (33%). У цій шкалі батьки застосовують як методи виховання позитивну увагу, заохочення, емоційну теплоту та підтримку. Ці підходи сприяють підвищенню емоційної безпеки, формуванню довірливих взаємин та розвитку емпатії у підлітків.

Проте лише 20% старшокласників вважають, що їхні батьки проявляють до них явно виражений позитивний інтерес, підтримуючи теплі, дружні та відкриті взаємини, а також виявляючи уважність і турботу. Водночас, 33% старшокласників зазначають, що їхні батьки не виявляють до них позитивного інтересу, і їхні стосунки не можна назвати теплими. За оцінками 47% учнів, батьки проявляють до них інтерес на середньому рівні.

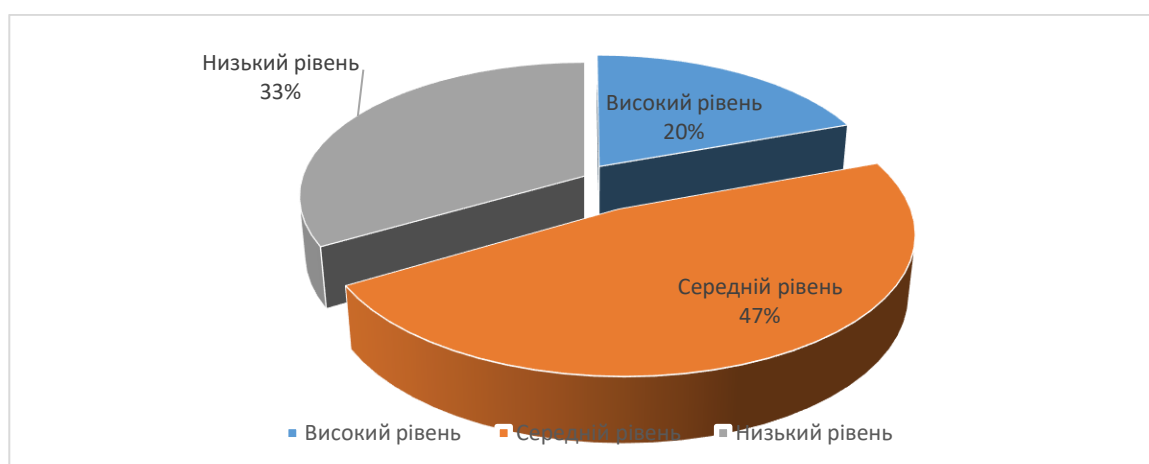


Рисунок 2.4 – Результати дослідження за шкалою «Позитивний інтерес»

За шкалою «Директивність» виявлено такі результати: високий рівень виявлено у 4 учнів (11%). Середній рівень діагностується у 17 учнів (47%). Низький рівень – у 15 учнів (42%) (рис. 2.5.). За цим виховним методом батьки можуть використовувати наступні засоби виховання: контроль, вимогливість, встановлення чітких правил і норм. Це може сприяти розвитку відповідальності, але при надмірній директивності може обмежувати емоційну виразність і розвиток емпатії.

Отже, лише 11% старшокласників вважають, що батьки виявляють домінуючий стиль спілкування, нав'язують свою волю та жорстко контролюють їх. 42% старшокласників вбачають, що такі методи виховання не є характерними для їхніх батьків.

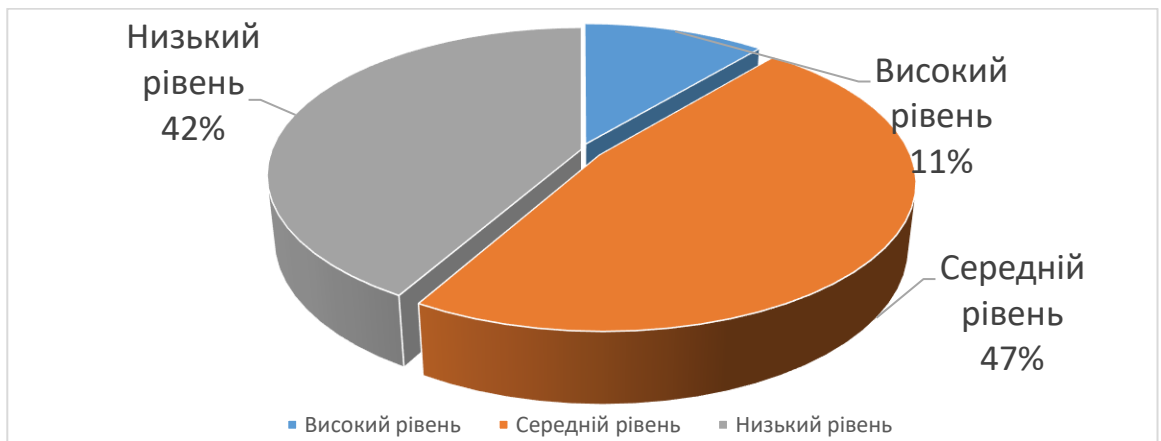


Рисунок 2.5 – Результати дослідження за шкалою «Директивність»

За шкалою «Ворожість»: діагностовано високий рівень у 13 учнів (36%); середній рівень у 12 учнів (33%) та низький рівень – у 11 учнів (31%) (рис. 2.6.). Присутність такого виховного методу знижує емоційну безпеку, може сприяти розвитку ворожості у підлітків і зменшенню здатності до емпатії. Як засоби у цьому стилі спілкування використовується критика, покарання, негативні оцінки.

Отримані результати за цією шкалою показали, що майже однакова кількість старшокласників поділилися на високий, середній і низький рівні. Згідно з цим, 36% старшокласників стверджують, що їхні батьки постійно виявляють невдоволеність їхніми діями, проявляють недовіру, застосовують надмірну суворість і ставляться скептично до їхніх досягнень. Щодо 31%

старшокласників, вони вважають, що їхні батьки не проявляють ворожості або агресії. Третину опитаних старшокласників (33%) характеризує те, що їхні батьки час від часу можуть виявляти ворожість, проте це трапляється не дуже часто.

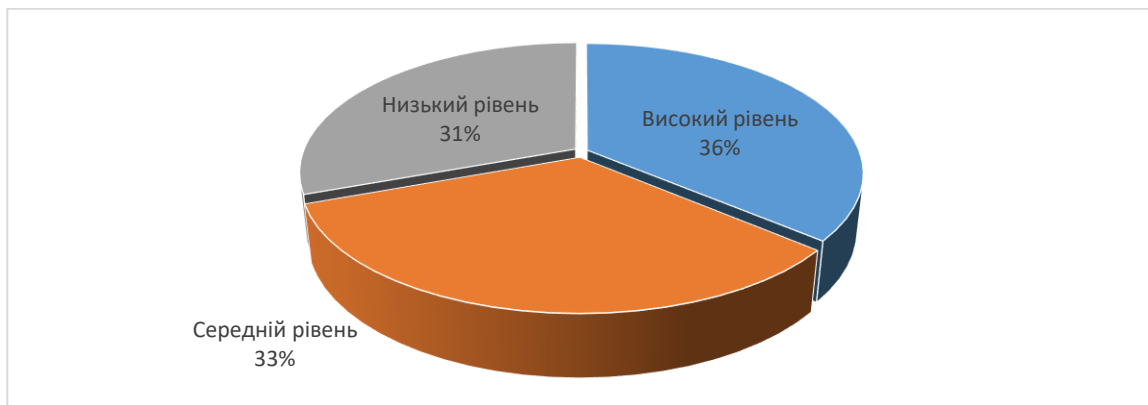


Рисунок 2.6 – Результати дослідження за шкалою «Ворожість»

За шкалою «Автономність» виявлено такі результати: високий рівень виявлено у 16 учнів (44%); середній рівень діагностується у 15 учнів (42%) і низький рівень – у 5 учнів (14%) (рис. 2.7.). Такі показники в позитивному руслі можуть сприяти розвитку самостійності, впевненості у собі, а також емпатії через розуміння власних емоцій та почуттів інших, але при зіставленні результатів з високими показниками за шкалою «Ворожість» може призвести до ігнорування, або конкуренції батьків з дитиною.

Отже, найбільший відсоток старшокласників - 44% від опитаних - вважають, що їх батьки відстороненні від справ дітей, ігнорують інтереси дітей, не звертають уваги на виховання. І всього 14% старшокласників вважають, що така поведінка їх батькам не притаманна.

За шкалою «Непослідовність» виявлено такі результати:

Високий рівень виявлено у 13 учнів (36%). Середній рівень діагностується у 19 учнів (53%). Низький рівень – у 4 учнів (11%) (рис. 2.8.).

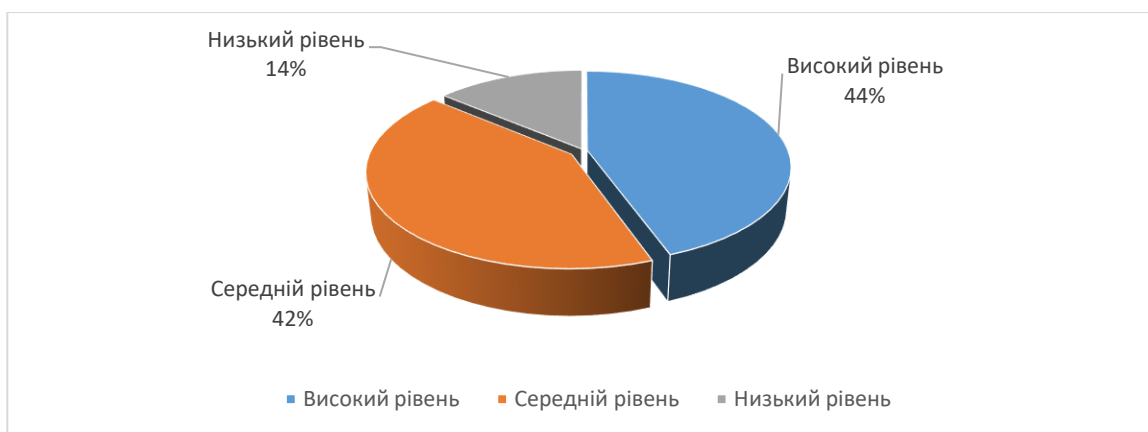


Рисунок 2.7 – Результати дослідження за шкалою «Автономність»

Отже, 36 % опитаних старшокласників вважають, що їх батьки є непослідовними у вихованні: іноді вимогливими, а іноді - поблажливими, часом довіряють, а часом підозрюють, іноді підтримують, а іноді надмірно критикують, що їх реакцію неможливо передбачити, тому що іноді за однакові порушення батьки їх дуже сварять і суворо наказують, а іноді не звертають уваги. І всього 11% старшокласників вважають, що такі методи виховання їх батькам не притаманні, що їх батьки послідовні у вихованні. За цією шкалою можна відслідкувати такі тенденції у вихованні, як непослідовні вимоги та реакції, суперечливі сигнали, а це у свою чергу веде до використання негативного засобу виховання, що веде до створення нестабільного емоційного середовища, може знижувати емоційну стабільність і негативно впливати на розвиток емпатії.

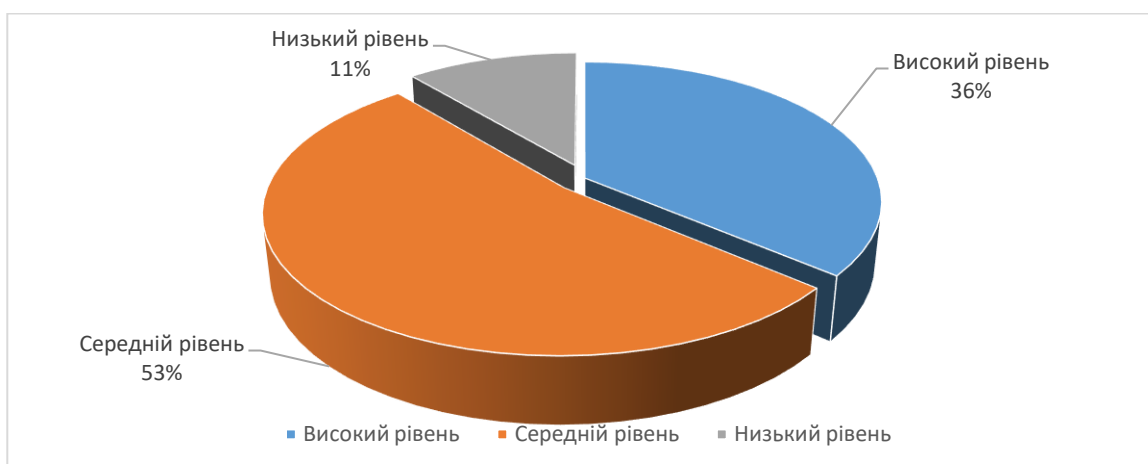


Рисунок 2.8 – Результати дослідження за шкалою «Непослідовність»

Ще одна складова, яка досліджувалась в даній методиці це фактори. Фактор близькості та фактор критики. Ці два фактори є дуже цінними.

Шкала критики. Відсутність високого рівня критики у жодного з учнів (0%) свідчить про те, що батьки не використовують надмірно жорстких методів виховання, що могло б створювати значний емоційний тиск. Це позитивно впливає на психоемоційний стан підлітків, знижує рівень тривожності та сприяє розвитку емпатії. Середній рівень критики у більшості учнів (64%) вказує на врегульований підхід батьків, де критика в помірних дозах, що може стимулювати підлітків до самовдосконалення без надмірного стресу. Низький рівень критики у 36% учнів означає, що значна частина підлітків отримує мінімальну критику від батьків, що сприяє їхньому емоційному комфорту і знижує ризик розвитку негативних емоцій, таких як непевненість у собі та тривожність.

Шкала близькості. Високий рівень близькості у 25% учнів свідчить про наявність тісних, довірливих стосунків з батьками, що є важливим фактором у формуванні здатності до емпатії. Такі стосунки забезпечують емоційну підтримку та сприяють розвитку соціальних навичок. Середній рівень близькості у 36% учнів вказує на помірний емоційний зв'язок з батьками, що також позитивно впливає на розвиток емпатії, хоча і не настільки інтенсивно, як у випадку високого рівня близькості. Низький рівень близькості у 39% учнів вказує на слабкий емоційний зв'язок з батьками, що може негативно впливати на розвиток емпатії. Відсутність достатньої підтримки та емоційної взаємодії може призвести до труднощів у розумінні та співчутті до інших.

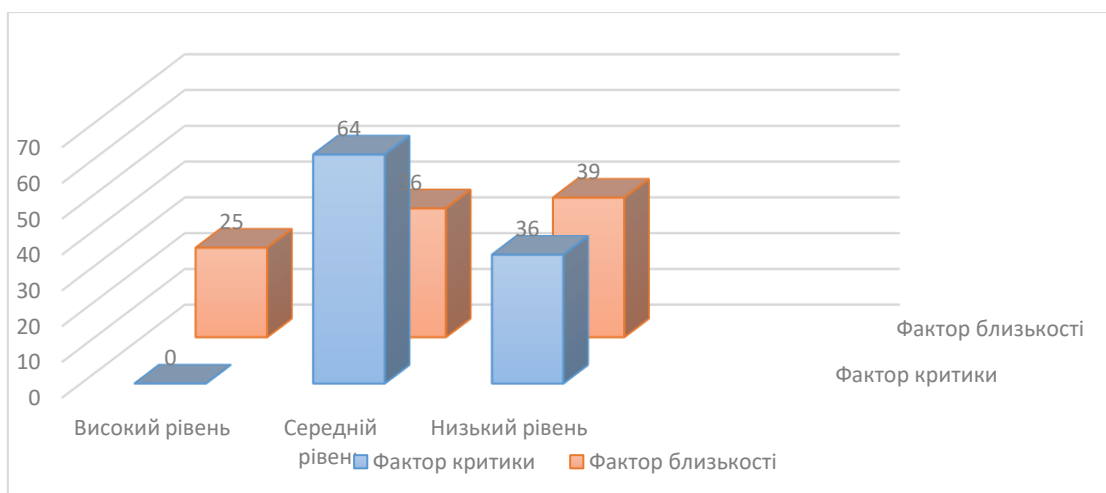


Рисунок 2.9 – Результати дослідження Факторами: критики та близькості

Дослідження показало, що більшість старшокласників знаходяться на середньому рівні як за шкалою критики, так і за шкалою близькості. Відсутність високого рівня критики серед учнів вказує на те, що батьки переважно не застосовують надмірно жорстких методів виховання, що позитивно позначається на емоційному благополуччі підлітків. Однак, відносно високий відсоток учнів із низьким рівнем близькості свідчить про потребу у зміцненні емоційних зв'язків між батьками і дітьми для сприяння розвитку емпатії. Тісні, підтримуючі стосунки між батьками і дітьми є важливим фактором у формуванні здатності підлітків до співчуття і розуміння інших.

Наступним кроком нашої роботи, було встановлення зв'язків, а точніше впливів на розвиток емпатії різних засобів та виховних впливів батьків. За результатами порівняльного аналізу кореляції Пірсона можна відслідкувати значущі кореляційні зв'язки розвитку емпатії з такими впливами (табл. 1.2), як: позитивний інтерес, близькість та включеними засобами до основного стилю виховання: фольклор; традиції; комунікація; домашній побут; особистий приклад; музика та ігри. Тобто при застосуванні цих засобів впливу на підлітків, батьки таким чином розвивають емпатію в старшокласників. А між показниками: ворожість, автономність, непослідовність існує обернений

зв'язок. Такий зв'язок демонструє обернену залежність тобто, при збільшеному впливі вище зазначених засобів –емпатія зменшується.

Таблиця 2.2 – Результати по визначенню кореляційних зв'язків за Пірсоном

Рівень емпатії /Засоби виховання	Коефіцієнт кореляції
Позитивний інтерес	0.78707
Близькість	0.71687
Ворожість	-0.56593
Автономність	-0.57112
Непоследовність	-0.60943
Фольклор	0.7698
Традиції	0.78393
Комунікація	0.67529
Домашній побут	0.62258
Особистий приклад	0.62646
Музика	0.77127
Ігри	0.51655

Дуже чітко відслідковується кореляційний зв'язок між емпатією і засобами впливу за розробленою анкетною "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії". Усі ці засоби позитивно впливають на розвиток емпатії. І чим частіше і якісніше їх будуть використовувати батьки в своєму житті, тим краще ці засоби розвиватимуть емпатію в дітях. Можна також відзначити, що саме через прояв таких засобів як, позитивний інтерес, традиції, фольклор та музику старшокласники даної вибірки, відносно своїх вікових потреб, краще розвивається емпатія.

2.3 Створення рекомендацій щодо вибору методів виховання в родині з метою сприяння розвитку емпатії у підлітків.

У сучасних умовах війни в Україні створення рекомендацій щодо методів виховання для розвитку емпатії у підлітків має особливу актуальність. Емпатія допомагає підліткам краще розуміти переживання та потреби інших людей, що сприяє зміцненню суспільних зв'язків і підтримці один одного в умовах кризи. Виховання емпатійних якостей сприяє зниженню рівня агресії

та конфліктів серед молоді, що особливо важливо в умовах постійного стресу і напруженості. Також розвиток емпатії підтримує емоційне здоров'я підлітків, допомагаючи їм краще справлятися з травмуючими подіями, пов'язаними з війною, такими як втрати близьких, переміщення та інші виклики. Отже, рекомендуємо батькам звернути увагу і впроваджувати в родинне виховання наступних засобів:

- Розвиток комунікативних навичок. Забезпечення якісної комунікації: важливо створити атмосферу довіри, де підлітки можуть вільно висловлювати свої думки і почуття без страху бути засудженими. Активне слухання: практикуйте техніки активного слухання, такі як парафразування, уточнення і відображення почуттів співрозмовника.
- Створення позитивного емоційного клімату в сім'ї. Залучайте позитивний інтерес: батькам важливо проявляти інтерес до життя підлітків, активно слухати їх і підтримувати в складних ситуаціях. Підтримуйте емоційну близькість: регулярно проводьте час разом, спілкуйтеся на різні теми, обговорюйте почуття і переживання.
- Навчання через літературу і медіа. Читання книг: вибирайте книги, які підкреслюють важливість емпатії та співпереживання. Обговорюйте сюжети і характери, аналізуйте емоції героїв разом з підлітками. Перегляд фільмів: переглядайте і обговорюйте фільми, що мають моральні і етичні теми, сприяючи розвитку емпатії через аналіз ситуацій і поведінки персонажів.
- Використання традицій і культурних цінностей. Фольклор та традиції: інтегруйте родинні традиції, розповідайте про культурні цінності, організовуйте спільні святкування. Це сприятиме зміцненню сімейних зв'язків і розвитку соціальних навичок у підлітків. Спільні заходи: проводьте сімейні вечори, де кожен може розповісти про свої переживання та успіхи. Включайте такі активності, як спільні ігри, музичні вечори або творчі проекти.

- Використання ігор і творчих вправ. Емоційні ігри: залучайте підлітків до ігор, які сприяють розвитку емоційного інтелекту, таких як рольові ігри, де вони можуть поставити себе на місце іншої людини. Творчі проекти: заохочуйте участь у творчих проектах, таких як театр, малювання або музика, що сприяють розвитку емоційної чутливості і співпереживання.
- Моделювання поведінки. Особистий приклад: батьки мають демонструвати емпатійну поведінку, показуючи, як важливо співпереживати і підтримувати інших. Підлітки часто наслідують поведінку своїх батьків. Обговорення емоцій: відкрито обговорюйте емоції, які виникають у різних ситуаціях, вчіть розпізнавати і називати свої почуття.
- Проведення тренінгів і консультацій. Тренінги з емоційного інтелекту: залучайте фахівців для проведення тренінгів, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту та навичок емпатії. Такі тренінги можуть включати вправи на розпізнавання і вираження емоцій, вирішення конфліктів та співпрацю. Консультації з педагогами та психологами: регулярно консультируйтесь з педагогами і психологами щодо ефективних методів виховання і підтримки емоційного розвитку підлітків. Ці рекомендації спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку емпатії у підлітків, що допоможе їм стати більш чутливими і відповідальними членами суспільства.

Рекомендуємо розроблений «Тижневий план для сім'ї щодо використання засобів виховання для розвитку емпатії у підлітка» (табл. 2.3) для практичного використання, вдосконалення та розвитку емпатії на кожен день тижня.

Роботою над цим планом, ми намагались структурувати і не втрачаючи час на підготовку у створенні плану роботи, надати його вже для роботи педагогам та психологам для корекції, або розвитку емпатії в сім'ях. Цей план допоможе інтегрувати різні методи виховання в повсякденне життя сім'ї, сприяючи розвитку емпатії у підлітка. При опрацьовані вище зазначеного

плану напрацьовані техніки допоможуть в згуртуванні сім'ї, налагодженні стосунків між батьками, напрацювання навичок слухати і бути почутим тощо.

Таблиця 2.3 – «Тижневий план для сім'ї щодо використання засобів виховання для розвитку емпатії у підлітка»

День тижня	Виховний засіб	Вплив/Розвиток/Спосіб проведення
Понеділок	Вечірнє спілкування	Після вечері виділіть час для спілкування всією сім'єю. Обговоріть події дня, вислухайте підлітка, запитайте про його думки та почуття.
	Активне слухання	Під час розмови використовуйте техніки активного слухання: парафразування, уточнення, відображення почуттів.
Вівторок	Розповідь про традиції	Під час вечері розкажіть підлітку про сімейні традиції або культурні цінності. Поділіться історіями з вашого дитинства, поясніть, чому ці традиції важливі.
	Фольклорний вечір	Після вечері організуйте вечір фольклору. Розкажіть історії, міфи або легенди, які мають моральний урок, і обговоріть їх разом.
Середа	Особистий приклад	Протягом дня показуйте приклад емпатійної поведінки. Розкажіть підлітку про ситуації на роботі або в житті, де ви проявили співпереживання.
	Обговорення емоцій	Ввечері обговоріть емоційні ситуації. Запитайте підлітка про його емоції, навчіть розпізнавати та називати їх.
Четвер	Комунікативні вправи	Після вечері організуйте вправи на розвиток комунікативних навичок. Наприклад, рольові ігри, де підліток може практикувати активне слухання та вираження почуттів.
	Сімейна дискусія	Оберіть актуальну тему для обговорення всією сім'єю. Підліток може виступити модератором, що сприятиме розвитку його навичок комунікації.
П'ятниця	Емоційні ігри	Після вечері залучіть підлітка до рольових ігор, де він може поставити себе на місце іншої людини.
	Творчі проекти	Почніть спільний творчий проект (малювання, музика, театр). Обговорюйте емоції та почуття, які виникають під час проекту.
Субота	Тренінг з емоційного інтелекту	Вранці організуйте міні-тренінг з розвитку емоційного інтелекту. Використовуйте вправи на розпізнавання і вираження емоцій, вирішення конфліктів та співпрацю.
	Консультація з психологом:	Заплануйте консультацію з сімейним психологом для обговорення методів виховання і підтримки емоційного розвитку підлітка.
Неділя	Читання книг	Вранці прочитайте разом книгу або розділ з книги, що підкреслює важливість емпатії та співпереживання. Обговоріть сюжет і характери, аналізуйте емоції героїв.
	Перегляд фільмів	Ввечері перегляньте фільм, що має моральні і етичні теми. Після перегляду обговоріть емоції і вчинки персонажів, їхні мотиви та можливі наслідки їхніх дій.

Висновки до розділу

Для досягнення поставленої мети до психодіагностичного інструментарію були підбрані наступні методики: методика І. Юсупова «Схильності до емпатії», анкета "Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії", тест «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» за методикою Е. Шафера, у модифікації З. Матейчика і П. Ржичана.

В роботі з математичної обробки опрацьованих результатів використовувались: розподіл відповідей за кожним критерієм чи категорією респондентів. При обробці отриманих результатів в емпіричному дослідженні методами математичної статистики використовувались: пакет програм STATISTICA для Windows і Microsoft Excel та автоматизована інформаційна система «Я-ПСИХОЛОГ».

Вибранні нами методики дали можливість визначити рівень емпатії в старшокласників. Найвищі показники були за середнім проявом, що говорить про збалансований рівень здатності до емоційного сприйняття переживань інших. Важливо зауважити, що на низькому рівні прояву емпатії знаходиться третина учнів, від загальної кількості опитуваних. Це саме ті учні, для яких будуть розроблені рекомендації про засоби виховного впливу батьків на розвиток емпатії.

Розроблена нами авторська анкета «Використання виховних засобів у сім'ї для розвитку емпатії» та тест «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» Е. Шафера допомогли виявити дієві засоби впливу на розвиток емпатії. У загальному за анкетною було виявлено, що для учнів є цінними традиції, особистий приклад в сім'ї, трішки менший вплив, але суттєвий мають ігри, музика, домашній побут та фольклор. І найменший вплив, а також суттєвий мають фольклор та комунікація. Низькі показники по присутності цих виховних засобів, можуть бути пов'язана і з віковими характерними викликами. Підлітки в цьому віці, найчастіше, до підказок своїх батьків ставляться як до повчання. І сприймають комунікацію, як зауваження і у

більшості агресують. Що стосується рівнів прояву запропонованих засобів, то він присутній в учнів на високих показниках середнього рівня.

Дослідження впливу засобів виховання на розвиток емпатії у старшокласників, проведене за допомогою тесту «Поведінка батьків і відношення підлітків до них», виявило наступні результати.

За шкалою "Позитивний інтерес" спостерігається різноманітність у виявленні позитивного ставлення до батьків, що може впливати на розвиток емпатії старшокласників.

Щодо шкали "Директивність" зафіксовано помірний рівень впливу батьківства на дітей, що може відобразитися на їхньому сприйнятті світу та інших людей.

У контексті шкали "Ворожість" спостерігається різноманітність у виявленні ворожості, що може впливати на соціальну взаємодію та емпатію учнів.

За шкалою "Автономність" видно високий відсторонення від дитини, що може негативно впливати на розвиток емпатії та соціальних навичок.

Щодо шкали "Непоследовність" зафіксовано різноманіття виявлення цього аспекту виховання, що може впливати на не стабільність емоційного середовища для розвитку емпатії старшокласників.

Отже, результати дослідження свідчать про те, що позитивний інтерес з боку батьків сприяє розвитку емпатії у старшокласників, тоді як ворожість, автономність, і непоследовність у вихованні можуть мати негативний вплив. Директивність, у помірних межах, не є значущим фактором, що впливає на емпатію. Ці висновки можуть бути корисними для батьків та педагогів у формуванні ефективних методів виховання, спрямованих на розвиток емпатійних якостей у підлітків.

На основі кореляційних зв'язків можна зробити наступні висновки щодо впливу різних засобів виховання на розвиток емпатії:

Позитивний інтерес, близькість, фольклор, традиції, комунікація, домашній побут, особистий приклад, музика та ігри демонструють позитивну

кореляцію з розвитком емпатії. Це означає, що більша увага батьків до цих аспектів сімейного виховання сприяє формуванню емпатійних якостей у підлітків.

Ворожість, автономність та непослідовність мають від'ємну кореляцію з емпатією. Це означає, що негативне ставлення батьків, відкидання дитини та непослідовність у вихованні можуть стримувати розвиток емпатії у старшокласників.

З огляду отриманих результатів можна зробити загальний висновок, що ті засоби виховання, які сприяють позитивним емоціям, співпраці та взаєморозумінню у сімейному середовищі, сприяють розвитку емпатії у підлітків, тоді як конфліктність, надмірна самостійність та непослідовність можуть заважати цьому процесу.

ВИСНОВКИ

Емпатія формує соціально відповідальних громадян, готових до взаємодопомоги та підтримки, що критично для відбудови та відновлення країни після закінчення війни. Крім того, розвиток емпатії сприяє створенню в сім'ях і громадах атмосфери довіри і співпраці, що є важливим для зміцнення соціальної згуртованості і відчуття єдності нації. У підлітків, які вміють співпереживати, зростає почуття соціальної відповідальності та готовність брати участь у волонтерських і громадських ініціативах, спрямованих на допомогу постраждалим від війни. Це також сприяє формуванню позитивного громадянського суспільства, яке здатне протистояти викликам і працювати на благо країни. Отже, у теперішній складний для України час розвиток емпатії у підлітків через методи виховання є надзвичайно важливим для зміцнення суспільства, підтримки психологічного здоров'я молоді та підготовки до відновлення країни.

Дослідження розвитку емпатії у старшокласників має важливе значення в сучасному суспільстві, оскільки здатність до співпереживання є однією з ключових характеристик успішної соціальної взаємодії та гармонійного особистісного розвитку. Підлітковий вік характеризується інтенсивними емоційними, когнітивними та соціальними змінами, що робить цей період особливо важливим для формування емпатійних навичок. Саме в цей час підлітки активно шукають своє місце в соціумі, встановлюють міжособистісні стосунки і розвивають емоційну чутливість до оточуючих.

Роль сім'ї у розвитку емпатії не можна переоцінити. Батьки, як первинні вихователі, мають потужний вплив на формування емоційного інтелекту своїх дітей. Використання різноманітних засобів виховання, таких як позитивний інтерес, близькість, традиції, особистий приклад та комунікація, може сприяти розвитку емпатії у підлітків. З іншого боку, ворожість, автономність і непослідовність у виховному процесі можуть негативно впливати на здатність

підлітків до розуміння зовнішнього світу, стосунків між людьми і співпереживання в цілому.

Таким чином, вивчення психологічних аспектів розвитку емпатії у старшокласників засобами сімейного виховання є актуальним і важливим завданням. Результати такого дослідження можуть надати цінні рекомендації для батьків, педагогів і психологів, спрямовані на оптимізацію виховних практик та сприяння гармонійному розвитку особистості підлітків.

У дослідженні, присвяченому психологічним аспектам розвитку емпатії старшокласників засобами сімейного виховання, було розглянуто теоретичні та практичні аспекти цієї важливої теми.

Перший розділ роботи включав теоретичний аналіз проблеми розвитку емпатії у старшокласників. Зокрема, було визначено сутність поняття емпатії, розглянуто особливості її формування у підлітковому віці, а також проаналізовано вплив різних засобів виховання сім'ї на розвиток емпатії у підлітків. У ході аналізу було встановлено, що емпатія є складним психологічним процесом, який включає здатність до розуміння і співпереживання емоцій інших людей. Формування емпатії у підлітковому віці характеризується інтенсивними змінами, пов'язаними з соціальними і емоційними перетвореннями. Сімейне виховання відіграє ключову роль у цьому процесі, де позитивний інтерес, близькість та традиції родини сприяють розвитку емпатії, тоді як ворожість, автономність та непослідовність негативно впливають на її формування.

Другий розділ роботи був присвячений експериментальному дослідженню залежності розвитку емпатії у старшокласників від засобів виховання батьків. Описано базу дослідження, організацію та проведення експерименту. В результаті дослідження було виявлено значущі кореляційні зв'язки між розвитком емпатії і такими факторами сімейного виховання, як позитивний інтерес, близькість та використання таких засобів виховання, як фольклор, традиції, комунікація, домашній побут, особистий приклад, музика та ігри. З іншого боку, ворожість, автономність та непослідовність у вихованні

показали негативний вплив на рівень емпатії у підлітків. Та створенню практичних рекомендацій для корекційних психологів, соціальних працівників та батьків по розвитку емпатії у старшокласників.

Таким чином, результати роботи підтверджують гіпотезу про те, що розвиток емпатії у старшокласників покращується за умови активного використання позитивних засобів сімейного виховання, таких як позитивний інтерес, близькість, традиції та комунікація, тоді як негативні стилі виховання, такі як ворожість та непослідовність, мають зворотний вплив на розвиток емпатії. Важливим висновком є те, що для сприяння розвитку емпатії у підлітків батькам необхідно уникати ворожості, автономності та непослідовності у виховному процесі.

Отже, результати дослідження мають практичне значення і можуть бути використані для розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності сімейного виховання з метою сприяння розвитку емпатії у старшокласників. Це може включати консультації для батьків, тренінги з емоційного інтелекту та впровадження програм, спрямованих на зміцнення сімейних цінностей та традицій.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божович Л.І. Особистість і її формування в дитячому віці. - М.: Педагогіка, 2005. - 167с.
2. Будова самооцінки як психологічна проблема Вісник ХДПУ ім. Г.С. Сковороди №6. Психологія. Харків: ХДПУ, 1999. Вип. 2. С. 42-45
3. Василюшина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" Т.В. Василюшина. К., 2000. 20 с
4. Веретенко Т.Г. Загальна психологія. Навчальний посібник. К.: ВД «Професіонал», 2004. 128 с.
5. Гаврилова, Т. П. Поняття емпатії в зарубіжній психології. Історичний огляд і сучасний стан проблеми Т.П. Гаврилова Питання психології. 2005. № 2. С. 147-156.
6. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам А.Гольдштейн, В. Хомик; [пер. з англ. В. Хомика]. К.: Либідь, 2003. 520 с.
7. Гончар, Л. В. (Ред.), Кравченко, Т. В., Мачуська, І. М., Павлицька, К. М., Хижняк, А. В. (2016). Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах. (Монографія). Харків: Друкарня "Мадрид".
8. Демчук О.О., Дружиніна І.А. Термінологічні аспекти емпатії. Актуальні проблеми психології, Том 14, Випуск 1 2018. С. 95-102
9. Ейдеміллер Е. Г. Психологія та психотерапія сім'ї. 4-те вид. Львів.: Сузір'я, 2020. 672с.
10. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. 328с
11. Коган І. М. Особливості емпатії школярів. Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. За ред. акад. Максименка С.Д. К.:2000 Т. II, ч. 6. С. 279

12. Кротенко В. І. Розвиток емпатії в дітей підліткового віку – складової риси гуманістичного розвитку суспільства В.І. Кротенко Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 2 (9). Частина II. Київ, 2000. С. 55-58.
13. Кротенко В.І, Розвиток емпатії в психологічній Літературі Психологія: Зб. наук.пр. Вип.. 12. (НПУ ім. М.П.Драгоманова). Київ, 2001. С. 89-96.
14. Лечче С., Бьянко Ф., Девайн Р.Т., Хьюз К. (2017). Зв'язки між теорією розуму та виконавчою функцією в середньому дитинстві: короткочасне довгострокове дослідження. Журнал експериментальної дитячої психології , 163, 69–86.
15. Олексик Л.М. Духовні почуття у світопереживанні особистості: Дис...канд. філос. Наук: 09.00.11 Київський інститут ім. Т.Шевченка. К., 1994. 220 с.
16. Пентилюк М. І. Виховний потенціал сім'ї: традиції, реалії та перспективи. Рідна школа. 2010. №12. С. 74–75.
17. Повалій, Л. В. (2014). Взаємодоповнююча роль школи і сім'ї у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Суми, 8, 32-38.
18. Родрігес-Мейріньюс А., Антолін-Суарес Л., Бреннінг К., Ванстінкісте М., Оліва А. (2020). Яскравий і темний шлях до функціонування підлітків: роль задоволення потреб і розчарування потреб за статтю, віком і соціально-економічним статусом . Дж. Щастя Студ. 21 , 95–116
19. С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. К. Котирло. Виховання гуманних почуттів у дітей. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 168 с
20. Сабер М. Особливості стилів сімейного виховання дітей з порушеннями психічного розвитку (на матеріалі вивчення сімей Ємену). Наукові проблеми гуманітарних досліджень. 2020. №4. С.180-186.
21. Сажина Є. А. Проблема сімейного виховання Особистість, сім'я та суспільство: питання педагогіки та психології. 2023. №30. С.81-84.

22. Санчес-Мігель П.А., Лео Ф.М., Амадо Д., Пулідо Дж.Дж., Санчес-Оліва Д. (2017). Зв'язки між рівнями фізичної активності, самоідентифікацією, незадоволеністю тілом і мотивацією серед іспанських учнів середньої школи . Дж. Хум. Кінет. 59 , 29–38
23. Сатир В. Ви та ваша родина. К.: Інститут загальногуманітарних досліджень, Квітень-Прес, 2014. 194 с.
24. Свідерська Г.М. Психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» Г.М.Свідерська. К., 2009. 23 с.
25. Свідерська Г.М. Чуйність у ранньому юнацькому віці: психологічний аспект Г.М.Свідерська Психологічні перспективи. 2007. Вип. 9. С.59-65.
26. Семиченко, В.А., & Заслуженюк, В. С. (1998). Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навчальний посібник. Київ: Веселка.
27. Солодухова Л. В. Емпатія в світлі різних теоретичних підходів. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, 2011. № 41, С. 204-211.
28. Сопівник, І. В. (2018). Цінності сім'ї та батьківства у структурі ціннісних орієнтацій молоді України та Польщі. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука", 2 (42), (Т.1), 42-46.
29. Структура самооцінки та рівня домагань особистості і її урахування у виховному процесі Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць. Харків: ХДПУ, 2001. Вип. 19. Ч.2. С. 66-70.
30. Федоришин Г. М. Психологічні проблеми сімейного виховання. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 219 с
31. Федчишена Н. В. Феномен емпатії у психологічних дослідженнях Н.В. Федчишена. К., 2011. 148 с

32. Філіпішена І.М. Реалізація наступності у формуванні емпатії дітей дошкільного і молодшого шкільного віку І.М. Філіпішена Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 49. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. С. 173-177.
33. Фопель К. “Психологія особистості”. К.: Генезис, 2003.
34. Хоржевська І.М. Емпатійні прояви у дитини підліткового віку І.М.Хоржевська Збірник наукових праць РДГУ. 2013. Випуск 2. С. 179-182.
35. Шевчук І.В. Концепція А.С.Макаренка і проблема сучасного сімейного виховання Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://intkonf.org/shevchuk-iv-kontsepsiya-asmakarenka-i-problemasuchasnogo-simeynogo-vihovannya/>
36. Юсупов І. М. Психологія емпатії. Теоретичні та прикладні аспекти. Автореф. дис. д-ра пс. наук. - СПб., 1995.
37. Ahmedzyanova A.E. Izuchenie empatii lichnosti: opredelenie ponyatiya, mehanizmy proyavleniya A.E. Ahmedzyanova Uchenye zapiski Instituta socialnyh i gumanitarnyh znaniy Kazan: Izd-vo «Yuniversum», 2010. № 2 (8). S. 14-19.
38. Batson CD (2009). Ці речі називаються емпатією: вісім пов’язаних, але відмінних явищ. У Decety J., Ickes W. (Ред.), Соціальна нейронаука емпатії (стор. 1-12). Кембридж: преса Массачусетського технологічного інституту.
39. Baumrind D. Current patterns of parental authority. 2021. Vol. 4, № 1, pt. 2. pp. 1-103
40. Bensalah L., Caillies S., Anduze M. (2016). Зв’язки між когнітивною емпатією, теорією розуму та афективною точкою зору маленьких дітей. Журнал генетичної психології, 177, 17-31.
41. Families of the slums: An exploration of ix structure and treatment. I. S. Minuchin, B. Montalvo, B.G. Guerney.- New York-London, 2017.
42. Green J. W. Psychosomatic проблеми і stress in adolescence. Pediatric Clinics Of North America, 2017 Vol. 44. N. 6.

43. Keefer KV (2015). Самооцінка емоційних компетенцій: критичний погляд на методи та значення. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 33, 3-23.

44. Keefer KV, Holden RR, Parker JDA (2013). Лонгітюдна оцінка емоційного інтелекту: вимірювання інваріантності та спадкоємності побудови від пізнього дитинства до підліткового віку. *Психологічна оцінка* , 25, 1255-1272.

45. Lam CB, Solmeyer AR, McHale SM (2012). Відносини між братами та сестрами та емпатія в період переходу до підліткового віку. *Journal of Youth and Adolescence* , 41, с.1670.